

Osmanlı Bilimi Araştırmaları Studies in Ottoman Science

Başvuru | Submitted 06.03.2025
Revizyon Talebi | Revision Requested 27.03.2025
Son Revizyon | Last Revision Received 02.04.2025
Kabul | Accepted 16.05.2025

Araştırma Makalesi | Research Article

 Açık Erişim | Open Access

Mehmet Ali Tevfik Yükselen'in Hoca Tahsin'in Astronomi Şiirine Şerhi

Mehmet Ali Tevfik Yükselen's Commentary on Astronomy Poem of Hodja Tahsin

Bilal Yurtoğlu¹

¹ Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü, Kastamonu, Türkiye

Öz

Mehmet Ali Tevfik Yükselen Osmanlı'nın son ve Cumhuriyetin ilk döneminde yaşamış bir bürokrattır. Mercan İdadisi'nden mezun olduktan sonra hukuk tahsili yapmıştır. Osmanlı döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuş, Yeni Lisan hareketine katılmış, *Genç Kalemler* dergisi yazı kuruluna girmiş, Türk Ocağı'nın kurucu üyeleri arasında yer almıştır. Mehmet Ali Tevfik'in yazarlık faaliyetleri büyük ölçüde Osmanlı döneminde gerçekleşmiş, Cumhuriyet döneminde sadece bürokratik görevlerle meşgul olmuştur. Söz konusu dönemin çeşitli yayın organlarında pek çok yazısı ve şiirleri yayınlanmış yazarın eserlerinden biri de Hoca Tahsin'in astronomi şiirine yazdığı ve *Resimli Kitab* dergisinin 1909 yılının Ocak, Şubat, Mart tarihli 4. 5. ve 6. sayılarında üç bölüm halinde yayınlanan "Bir Bedi'a-i Şi'ir ve Hakikat" adlı şerhtir. Yazar bu makalesini, otuz yıl önce öldü ve çoktan unutuldu, dediği Hoca Tahsin'in hatırasını canlandırmak için kaleme aldığını söylemektedir. Mehmet Ali Tevfik kimi biyografik bilgilerin ardından makalesinde Hoca Tahsin'in 29 beyitten ibaret olan astronomi şiirini 17. beytinden itibaren şerh etmeye başlamış, 25 ve 26. beyitlerle son yani 29. beytini şerh etmemiştir. Mehmet Ali Tevfik, Hoca Tahsin'in şiiri dolayısıyla yazdığı bu şerhte modern bilimin her noktasında homojen ve aynı doğa yasalarının geçerli olduğu sonsuz evren tasarımını, astronomi biliminden verdiği ilginç örnekler eşliğinde okuyucuya başarılı bir şekilde tanıtmaktadır.

Abstract

Mehmet Ali Tevfik Yükselen was a bureaucrat who lived in the last period of the Ottoman Empire and the first period of the Republic of Turkey. After graduating from Mercan İdadi, he studied law. During the Ottoman period, he was a member of the Committee of Union and Progress, participated in the New Language movement, joined the editorial board of *Genç Kalemler* magazine, and was among the founding members of the Turkish Quarry. Mehmet Ali Tevfik's activities as a writer were mostly carried out during the Ottoman period, and he was only engaged in bureaucratic duties during the Republic of Turkey. Many of the author's writings and poems were published in various publications during that period. One of these works is the commentary he wrote on Hodja Tahsin's astronomy poem 'Bir Bedi'a-i Şi'ir ve Hakikat', which was published in three parts in the 4th, fifth, and sixth issues of *Resimli Kitab* magazine in January, February, and March 1909. The author says that he wrote this article in order to revive the memory of Hodja Tahsin, who he says died thirty years ago and has long been forgotten. After some biographical information in his article, Mehmet Ali Tevfik started to comment on Hodja Tahsin's astronomical poem, which consists of 29 couplets, starting from the 17th couplet, and did not comment on the 25th and 26th couplets, and the last, 29th couplet. In this commentary on Hodja Tahsin's poem, Mehmet Ali Tevfik successfully introduces the modern science's design of an infinite universe in which every point is homogeneous and the same natural laws are valid, with interesting examples from astronomy.

Anahtar Kelimeler

Mehmet Ali Tevfik Yükselen • Hoca Tahsin • *Resimli Kitâb* • Jose Maria de Heredia • Samanyolu • Sonsuz Evren • Zaman.

Keywords

Mehmet Ali Tevfik Yükselen • Hodja Tahsin • *Resimli Kitâb* • Jose Maria de Heredia • Milky Way • Infinite Universe • Time.

“ Atıf | Citation: Yurtoğlu, Bilal. "Mehmet Ali Tevfik Yükselen's Commentary on Astronomy Poem of Hodja Tahsin". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları-Studies in Ottoman Science* 26, 2 (2025): 231-255. <https://doi.org/10.26650/oba.1652575>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Yurtoğlu, B.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Bilal Yurtoğlu byurtoглу@kastamonu.edu.tr

Extended Summary

Mehmet Ali Tevfik Yükselen (1889-1937) was a bureaucrat who lived in the last period of the Ottoman Empire and the first period of the Turkish Republic. After graduating from Mercan İdadi, he studied law at schools in Istanbul and Thessaloniki. It is said that he completed his law studies in Switzerland. During the Ottoman period, he was a member of the Committee of Union and Progress, participated in the New Language movement, joined the editorial board of *Genç Kalemler* magazine, and was among the founding members of the Turkish Quarry. Mehmet Ali Tevfik's writing activities took place mainly during the Ottoman period, and he was only engaged in bureaucratic duties during the Republican period. He died in 1941 while serving as Consul General of New York. During the first period of his life, when he was intensely active as a writer, he published many articles and poems in various publications and gave many conferences for various purposes. One of the works written by the author at the age of twenty was an article he wrote to explain Hodja Tahsin's astronomical poem. This commentary was published in three parts under the title 'Bir Bedi'a-i Şi'ir ve Hakikat' in the 4th, 5th, and 6th issues of *Resimli Kitab* magazine dated January, February, and March 1909. The author says that he wrote this article in order to revive the memory of Hodja Tahsin, who he says died thirty years ago and has long been forgotten.

The aforementioned Hodja Tahsin (1811-1881) was the first director of the Ottoman Darülfünun, which was attempted to be opened for the second time in 1869. In France, where he was sent by the Ottoman Empire, he studied modern science and philosophy, especially natural sciences. He wrote many works transferring the culture of modern science and philosophy he learnt in the West to Ottoman society. A significant part of the works written by Hodja Tahsin in his lifetime were published in his magazine *Mecmû'a-i 'Ulûm*, which he edited for a total of seven issues between November 1879 and February 1880. The aforementioned journal contains a total of seven articles of Hodja Tahsin, some of which are translations. In addition to these, he had four works published in Istanbul in the early 1890s by his student named Nadirî Fevzî. These works are titled *Esrâr-ı Âb u Havâ*, *Psiholojiya yâhud 'İlm-i Rûh*, *Târîh-i Tekvin yâhud Hilkat*, *Esâs-ı 'İlm-i Hey'et*. Apart from these, other works, some of which were translated from the West, are also mentioned.

Hodja Tahsin was also a talented poet. He has many short or long poems written for various reasons, such as biographical, historical, etc. Hodja Tahsin also wrote poems to express his scientific and philosophical thoughts. One of them is an astronomical poem describing the design of the universe revealed by modern science. The poem was first published as a total of 29 couplets in his work *Esâs-ı 'İlm-i Hey'et*. There is also information that the poem was actually 130 couplets and that it was printed as a booklet by Hodja Tahsin himself, together with a map of the sky.

In his article 'Bir Bedi'a-i Şi'ir ve Hakikat', Mehmet Ali Tevfik tried to explain in detail the modern view of the universe described by Hodja Tahsin in his poem. The reason why the author gave this name to his article is that in the poem in question, Hodja Tahsin describes very well the facts about the universe that astronomical science has revealed. For this reason, he calls the poem 'Bir Bedi'a-i Şi'ir ve Hakikat' (A Masterpiece of Poetry and Reality) and compares it to Jose Maria de Heredia's (1842-1905) poem 'Coral Reef' (Le Recif De Corail) in his poetry book *Les Trophees*. In this poem, Heredia described the subject like a geological expert, and in his astronomical poem, Hodja Tahsin revealed the universe in the same way. Mehmet Ali Tevfik begins his three-part article with biographical information about Hodja Tahsin. Towards the end of the first part, he begins to comment on the 29 couplet astronomy poem from the 17th couplet onwards. The explanations of the poem are mostly in the second and third parts of the article. In the article, the 25th and 26th couplets and the last, 29th couplet are not annotated.

Some of the ideas about the universe expressed in the article are as follows. According to this, there are countless celestial bodies in the Milky Way, such as the Earth and our Sun, on which we live. There are also many galaxies like our Milky Way. The universe is infinite and is constantly changing and transforming. Some of the stars we see like a dot in the sky are newly formed, and some are about to disappear. Our planet, our sun, and even our existence as human beings have no privileges in this universe. Since they all have the same physical chemical structure, there must be life on other celestial bodies. According to the author, there are universes within universes not only in the 'infinitely big' sky, but also in the 'infinitely small' cell area, as revealed by his microscopic research. In conclusion, in this commentary on Hodja Tahsin's poem, Mehmet Ali Tevfik successfully introduces the modern science's design of an infinite universe in which every point is homogeneous and the same natural laws are valid, accompanied by interesting examples from astronomy.

Giriş

Bu makalede, ulema zümresinin bir ferdi olarak doğmuş, medrese eğitimi almış, ancak daha sonra bu iş için geç sayılabilecek bir yaşta Osmanlı devleti tarafından 1857-1868 tarihleri arasında gönderildiği Avrupa'da tanıştığı modern bilim ve felsefe kültürü sayesinde gelenekten koparak, söz konusu alanlarda edindiği derin ve hayranlık uyandırıcı bilgi birikimiyle modernleşmenin ülkemizde dönemindeki en önde gelen popüler kişilerinden biri olmuş, Hoca Tahsin'in (1811-1881) yazdığı astronomi şiirine, M. Ali Tevfik Yükselen (1889-1937) tarafından yapılan şerh ele alınacaktır. Hoca Tahsin'in söz konusu şiiri, Nâdirî Fevzî (öl.1909) tarafından İstanbul'da "Külliyât-ı Hoca Tahsîn" serisi içinde *Esâs-ı 'İlm-i Hey'*et adıyla 1311 H./1893-94 M. yılında yayımlanan eserinde yer almaktadır. Şerhi ise 1908-1914 yılları arasında çıkarılan *Resimli Kitâb* dergisinin birinci cildinin, 1909 Ocak, Şubat, Mart tarihli 4. 5. ve 6. sayılarında, Hoca Tahsin hakkındaki kimi biyografik bilgilerle birlikte, Mehmed Ali Tevfik tarafından tefrika edilmiştir. Bu makalede sırasıyla Mehmed Ali Tevfik ve Hoca Tahsin'in yaşamı ve eserleri hakkında bilgi, Hoca Tahsin'in astronomi şiirinin tam metni, Mehmet Ali Tevfik'in şerhinin tanıtımı ve incelenip değerlendirilmesi bulunmaktadır. M. Ali Tevfik'in tefrikası, önceden bilinip kimi yazarlarca anılmakla birlikte, ilk kez bu çalışmayla, günümüz okuyucularına ayrıntılı bir biçimde tanıtılmaktadır. Hoca Tahsin'in daha önce bazı çalışmalarda ele alınmış olan söz konusu şiiri, ülkemizde, modern astronomi bilgi ve kuramlarını tanıtan, en azından işaret eden, ilk belki de tek manzum yapıt olmalıdır. Buna karşılık M. Ali Tevfik'in tefrikası da ülkemizde, muhtemelen, modern astronomi bilgilerini tanıtan manzum bir esere yazılmış ilk, keza tek, mensur şerhtir. Bu nedenle, bu makalenin, ülkemizdeki Hoca Tahsin ve Mehmet Ali Tevfik çalışmaları bakımından yeni bir yayın olduğu rahatlıkla söylenebilir. Şimdi makalenin belirtilen sırasını takiben söz konusu şerhin yazarı Mehmet Ali Tevfik'in biyografisinden söz edelim.

Mehmet Ali Tevfik Yükselen¹ (1889-1941)

Mehmet Ali Tevfik, 1889'da Çanakkale'de doğdu. Babası Biga sancağı Yazı İşleri Müdürü (Tahrirat Müdürü) Mustafa Tevfik Bey, annesi Fatma Melek Hanım'dı. 1884 doğumlu, 1902 Mekteb-i Mülkiye mezunu² Ahmet Niyazi Tevfik [Yükselen] adında bir ağabeyi vardır. Orta öğrenimini Dedeoğlu ve 1906'da mezun olduğu İstanbul Mercan İdadisinde tamamladı. İdadiler yani günümüzdeki karşılığıyla liselerin ardından, hukuk, mülkiye ve ticaret mektepleri o dönemin gözde okullarıydı. Mehmet Ali Tevfik, 1908'de İstanbul Hukuk Mektebine girdi. Üçüncü sınıfta, yani 1910-1911 eğitim-öğretim yılında, kaydını, Aralık 1907'de açılan ve buradaki birçok kurum gibi İttihat ve Terakki Cemiyetinin örgütlendiği yerlerden biri olan Selanik Hukuk Mektebine aldırdı. Selanik'in Kasım 1912'de yapılan bir protokolle Yunan ordusuna teslim edilmesi üzerine³ tekrar İstanbul'a dönüp hukuk öğrenimini burada tamamlamak istemişse de mezun olamamıştır. Bununla birlikte hukuk öğrenimini İsviçre Hukuk Fakültesinde tamamladığı belirtilmektedir.

Mehmet Ali Tevfik, daha Mercan İdadisinden mezun olduğunda çok iyi Fransızca öğrenmişti. Bu sayede, Kasım 1910-Ocak 1912 yılları arasında Galatasaray Lisesinde, o zamanki adıyla Mekteb-i Sultanide, Fransızca Çeviri dersi öğretmenini olarak çalıştı. Bu arada bulunduğu Selanik'te, Hüseyinzade Ali Turan (1864-1940) ve Ali Canip Yöntem'in (1887-1967) övgü ve tavsiyeleri üzerine İttihat ve Terakki'nin yayınlarından *Genç Kalemler* dergisinin yazı kuruluna alındı. Buradaki İttihat ve Terakki kulübünde, "Manevi Yurt" (18 Ocak 1911) ve "Hindistan ve Türkler" (23 Şubat 1911) adıyla, genç yaşından beklenilmeyecek bir olgunlukla büyük ilgi gören ve etki yaratan art arda iki önemli konferans verdi.⁴ Aynı yıl Türk Ocağı kuruluş çalışmalarına katılıp Haziran

¹Yükselen, Osmanlı döneminde doğan Mehmet Ali Tevfik Bey'in Cumhuriyet döneminde aldıkları soyadıdır.

²Yelda Tutar Serter, "1943 Seçimleri ve Çanakkale Milletvekiliği Başvuruları", *Black Sea Journal of Public and Social Science* 4/2 (2021), 97.

³Vahit Cemil Urhan, "Selanik Hukuk Mektebi", *Balkan Tarihi Araştırmaları I* içinde, haz. Bülent Akyay, (Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2021), 351, 352, 368, 379.

⁴Ali Canip Yöntem, "Mehmet Ali Tevfik Bey", *Prof. Ali Canip Yöntem'in Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri*, haz. Ahmet Sevgi-Mustafa Özcan (Konya: Tablet, 2005), 427.

1911'de geçici yönetim kuruluna kâtip ve dördüncü üye olarak seçildi. Şubat 1914'te Ticaret Bakanlığı'nda (Nafia Nezareti) baş-mütercim unvanıyla göreve başladı. Bu görevdeyken bakanlık onayıyla bir yandan da dönemin Harbiye Nezaretince, içinde bulunan I. Dünya Savaşı'nda toplumsal propaganda amacıyla çıkarılıp Kasım 1915-Haziran 1918 tarihleri arasında yirmi yedi sayı neşredilebilen⁵ *Harp Mecmuası*'nda çalıştı. Tutulduğu sinir krizleri (hezl-i asabî) nedeniyle ara ara izine çıkmak zorunda kalan Mehmet Ali Tevfik, Ağustos 1916'da memuriyetten ayrıldı. Eylül 1916-Temmuz 1919 arasında İstanbul'daki bazı okullarda tarih ve coğrafya öğretmenliği yaptı. 1918 yılında, özel görevle, Teşkilat-ı Mahsusa adına Berlin, Viyana, İsviçre'de konferanslar verdi. Şubat 1920-Mayıs 1924 arasında Duyun-ı Umumiyyede çalıştı. Mayıs 1923'te, önceleri katıldığı İttihat ve Terakki'ye bir süre sonra amansız bir düşmanlık sergileyip ardından kaçtığı Rusya'da Bolşevik olan ve Eylül 1920'de Bakü'de Türkiye Komünist Partisi'ni kurarak Kurtuluş Savaşı sırasında, örgütlenme ve propaganda için ülkeye girdiklerinde Ocak 1921'de bazı arkadaşlarıyla birlikte Trabzon'da trajik bir biçimde öldürülen⁶ Mustafa Suphi'nin (1883-1921) kız kardeşlerinden Jale İsmet Hanım (1900-1951) ile evlendi. Temmuz 1924-Eylül 1925'te Muhtelit Mübadele Komisyonu başkâtipliği yaptı.

Mehmet Ali Tevfik, Fransızcanın yanı sıra çok iyi derecede İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Rusça biliyordu. Kasım 1927'de Dışişleri Bakanlığı'nda (Hariciye Vekâleti) göreve başladı. Viyana, Bükreş elçiliklerinde başkâtiplik yaptı. Ocak 1929'da müsteşar oldu. Bakanlığın, Konsolosluk Dairesi, Moskova Büyükelçilik Müsteşarlığı ve Hukuk Müşavirliği görevlerinde bulundu. Ekim 1937'de New York Başkonsolosluğu'na atandı. Sık sık tekrar eden sinir hastalığı yüzünden izne ayrılma girişimi sonuçlanmadan Eylül 1941'de hayata veda etti.

Mehmet Ali Tevfik'in yazarlık hayatı, İkinci Meşrutiyet döneminde başlamıştır. Dönemin *Tanin* ve yeniden çıkarılmaya başlanan ancak düzensiz şekilde on dokuz sayı yayınlanabilen⁷ *Basiret* adlı gazetelerinde başyazarlık yaptı. İlkinin Fransızca baskısı olan *Hilal* ve *Rumeli* gazetelerinde yazıları ve şiirleri yayımlandı. İngiltere ve Amerika'da çıkarılan *Times* gazetesinde de yazıları bulunduğu belirtilmektedir. Mehmet Ali Tevfik döneminin *Genç Kalemler*, *Türk Yurdu* ve ünlü coğrafyacı Faik Sabri (Duran) (1884-1943) tarafından çıkarılan *Musavver Muhit* dergilerinde yazılar ve şiirler kaleme almıştır. Gazetelerdeki bazı makalelerden oluşan *Turanlının Defteri* (İstanbul 1330/1911-12) adında bir kitabı bulunmaktadır. *Genç Kalemler*'de çıkan yedi şiiri daha sonra Ali Canip Yöntem tarafından *İntikam Şiirleri* (İstanbul 1328/1910-11) adıyla kitapçık olarak yayımlanmıştır. Yedi kitap hazırladığı ancak bunları bastırmadığı da söylenmektedir.⁸

Mehmet Ali Tevfik'in yazarlık yaptığı İkinci Meşrutiyet dönemi dergilerinden biri de *Resimli Kitâb*'dir. Kurucuları Faik Sabri [Duran] –aynı zamanda ilk başyazarıdır, sonraki 12. sayıdan itibaren Mehmed Rauf'tur (1882-1918)- ve Ubeydullah Esad olan dergi Eylül 1908-Şubat 1913 tarihleri arasında İstanbul'da toplam 51 sayı yayımlanmıştır. Mehmet Ali Tevfik'in dergide, Hoca Tahsin'in astronomi şiirine yazdığı üç bölümlük "Bir Bedi'a-i Şi'ir ve Hakikat" adındaki şerh dışında başka makaleleri de yayımlanmıştır. Bunlar sırasıyla, "Büyük vatan-perver Ahmed Rızâ'ya" ithafıyla "Ümîd ve Temennî"⁹, "Bir Garîb Tezâd"¹⁰ ve "Güneş ve Hâdisât-ı Arziye"¹¹ başlıklarını taşımaktadırlar.

"Bir Bedi'a-i Şi'ir ve Hakikat" başlıklı makale ise *Resimli Kitâb*'ın 1909 yılının ilk üç ayında çıkarılan dör-

⁵Betül Kavalcı Bedir, "Savaşta Propaganda: Harp Mecmuası Örneği", *Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi* 1(1)2023, 91.

⁶Paul Dumont, "Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Partisi 1918-1921", *Birikim* (61)1980, 47-50.

⁷İlhan Yerlikaya, "Basiret", *TDVİA*, c.5 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 105.

⁸Ali Birinci, "Mehmet Ali Tevfik Yükselen", *Türk Yurdu*, 243 (Kasım 2007), 58-62.

⁹Mehmet Ali Tevfik, "Ümîd ve Temennî", *Resimli Kitâb*, 3, (İstanbul: Teşrinievvel 1324), 250-261.

¹⁰Mehmet Ali Tevfik, "Bir Garîb Tezâd", *Resimli Kitâb*, 8, (İstanbul: Mayıs 1325), 816-821.

¹¹Mehmet Ali Tevfik, "Güneş ve Hâdisât-ı Arziye", *Resimli Kitâb*, 9, (İstanbul: Haziran 1325), 887-893; 10 (İstanbul: 10 Temmuz 1325), 1018-1028.

düncü, beşinci ve altıncı sayılarında yayımlanan üç bölümlük tefrikadır.¹² Yazı, Hoca Tahsin ve astronomi şiiri hakkındadır. Şimdi, Mehmet Ali Tevfik'in makalesine geçmeden önce, yaşam öyküsü söz konusu makalede de geçtiğinden bahsini o kısma tebdil ettiğimiz Hoca Tahsin'in, eserleri ve şiirlerinden söz edip astronomi şiirinin tam metnini görelim.

Hoca Tahsin'in Eserleri ve Şairliği

Mehmet Ali Tevfik'in makalesi dolayısıyla biyografisinden biraz sonra söz edeceğimiz, ikinci Darülfünun'un açılış sürecinden itibaren ülkemizde bilimsel-felsefi modernleşme tarihimizin en popüler figürlerinden biri haline gelen Hoca Tahsin'in sağlığında kaleme aldığı eserlerinin önemli bir kısmı Kasım 1879-Şubat 1880 tarihleri arasında toplam yedi sayı çıkarılan dergisi *Mecmû'a-i 'Ulûm*'da yayınlanmış görünüyor. Sözü geçen dergide, Hoca Tahsin'e ait olduğu açıkça belirtilen iki makale, bir manzum biyografi, bir ayrı basım kitapçığın yanı sıra sonunda adı geçmemekle birlikte onun tarafından yazıldığı neredeyse kesin olan üç makale olmak üzere, bazıları tercüme toplam yedi yazı bulunmaktadır. Editörü olduğu dergideki, sözgelimi "İslâmî kaynaklardan derlenmiştir" notuyla yayımlanan kimi derleme yazıların da ona ait olabileceği unutulmamalıdır. Söz konusu eserler şunlardır:

1. "Aklâmu'l-Akvâm". Makale derginin birinci sayısında yayımlanmıştır.¹³ Dil, alfabe ve yazı konusunu ele alan makalenin sonunda "Tahsîn" imzası bulunmaktadır¹⁴
2. "Sa'îd Aga Merhûmun Tercüme-i Hâli ve Târîh-i Vefâtı". Osmanlı Devleti'ni temsilen 1851 yılındaki Londra Sergisine gönderilen heyetin "emîn-i mâl-ı sergi-i 'umûmî"liğini yani başkanlığını yapan Said Ağa'nın 112 beyitlik manzum biyografisidir. Şiirden öğrendiğimize göre Sa'îd Ağa, Hicrî 1230 yılında (1814/15) İstanbul'da doğup, Zilkade 1284 (Şubat-Mart 1868) yılında Paris'te ölmüş ve cenazesi Paris'in en büyük mezarlığı olan Père-Lachaise'e gömülmüştür.¹⁵
3. Hoca Tahsin'in dergideki üçüncü yazısı, "Süd" başlığını taşımaktadır. Makalenin girişinde bu yazının, İngiltere'deki bir ziraat okulunda görevli Doktor Dolpher adındaki bir kimyagerin sütun besin değeri, temiz tutulması ve ıslahına dair önemli bir makalesinin özet (hülâseten) tercümesi olduğu belirtilmektedir. Sondaki "Mütercimi Tahsîn" ibaresi, çevirinin Hoca Tahsîn'e ait olduğunu göstermektedir. Çeviri, derginin beşinci sayısında yer almaktadır.¹⁶
4. *Hey'et-i Âlem*. Derginin beşinci sayısında, okuyuculara müstakil bir ek olarak verilen on altı sayfalık kitapçıktır.¹⁷ Kitapçığın ilk sayfasında eserin künyesini tanıtan, sırasıyla "*Hey'et-i Âlem*, Eser-i Hasan Tahsîn, Müdîr-i Sâbık-ı Dârülfünûn, Tab'-ı Evvel, İstanbul 1297, Mekteb-i Sanâyi-i Şâhâne Matba'asında Tab' Olunmuştur" ifadeleri yer almaktadır. Bu risalenin, Nadîrî Fevzi'nin İstanbul'da 1311 (1893/94) yılında *Esâs-ı 'İlm-i Hey'et* adıyla, çeşitli ekleri bir yana aşağı yukarı 80 sayfalık müstakil bir eser olarak yayımlanan neşriyle karşılaştırıldığında, çok eksik olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum, belki de risalenin, *Mecmû'a-i 'Ulûm*'un çeşitli sayılarında bölümler halinde verilmesinin planlandığı, ancak derginin yayınının birdenbire sona ermesinin buna engel olduğu seçeneğini akla getirmektedir.

¹²Mehmet Ali Tevfik, "Bir Bedî'a-i Şî'r ve Hakikat", *Resimli Kitâb*, 4, (İstanbul: Kânûn-ı evvel 1324), 361-371; 5 (İstanbul: Kânûn-ı sâni 1324), 461-467; 6 (İstanbul: Mart 1325), 555-564.

¹³Hoca Tahsin, "Aklâmu'l-Akvâm", *Mecmû'a-i 'Ulûm*, 1, (İstanbul: 1 Zilhicce 1296), 45-76.

¹⁴"Aklâmu'l-Akvâm" adlı bu makale, bir sempozyumda, tarafımızdan tanıtılıp değerlendirilmiştir: bkz., Bilal Yurtoğlu, "Hoca Tahsin'in Bir Alphabetum Universale Önerisi", *Nazım Hikmet Kültür ve Sanat Vakfı Tarihî Toplantıları III Bilgi ve Belge Yönetimi Alanında Dil ve Anlam Uluslararası Çevrimiçi Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde, (İstanbul: Hiper Yayın, 2021), 41-74.

¹⁵Hoca Tahsin, "Sa'îd Aga Merhûmun Tercüme-i Hâli ve Târîh-i Vefâtı", *Mecmû'a-i 'Ulûm*, 3, (İstanbul: 1 Muharrem 1297), 230-234.

¹⁶Hoca Tahsin, "Süd", *Mecmû'a-i 'Ulûm*, 5, (İstanbul: 1 Safer 1297), 370-377.

¹⁷Hoca Tahsin, *Hey'et-i Âlem*, Müstakil Risale, (İstanbul: Safer 1297).

5. “Terakkî-i Ma’ârif Târîh ve Taksîm ve Semerât-ı ‘Ulûm”. Derginin sırasıyla ikinci, beşinci ve altıncı sayılarında üç bölüm halinde tefrika edilmiş makaledir.¹⁸ Makale, felsefe ve bilim tarihiyle ilgilidir. Altıncı sayıdaki bölümün sonunda “devamı var” (bakiyesi sonra) ibaresine karşın, derginin yedinci ve son sayısında bu makaleye ilişkin bir bölüm görülmemektedir. Dolayısıyla makale tamamlanamamıştır.
6. “Târîh-i Terakkî”. Makale, derginin beşinci sayısında yer almaktadır.¹⁹ Hoca Tahsin’in tercüme olduğu anlaşılan tarih felsefesine ilişkin “Târîh-i Terakkî” adlı bu eserinin, Osmanlı’da Batı’dan yapılan ilk tarih felsefesi tercümesi olduğunu söyleyebiliriz.²⁰
7. “Esrâr-ı Âb u Hevâ”. Bu makale, derginin yedinci ve son sayısında yer almaktadır.²¹ Söz konusu yazı, derginin son sayısındaki tek makaledir.

Hoca Tahsin, bunların dışında *Mecmû’â-i ‘Ulûm*’daki yazılarında, ilgili araştırmalarda şimdiye dek dikkat çekmemiş iki eserine daha işaret etmektedir:

8. *Demokritos ve Atomculuk*. Hoca Tahsin, *Mecmû’â-i ‘Ulûm* dergisinde yayımlanan “Terakkî-i Ma’ârif, Târîh ve Taksîm ve Semerât-ı ‘Ulûm” adlı makalesinde, bilimin gelişmesi bakımından çok önemli olan atom fikrinin ilk kez, çok önemli bir bilgin olmasına rağmen adı komik filozofa (*feylesof-ı dahhâk*) çıkarılarak unutturulmuş Demokritos (MÖ. 460-370) tarafından ortaya atıldığını söyler. Ardından Demokritos’un görüşlerini açıklamaya başlamadan önce “*Mümâileyhin* [yani Demokritos’un] *mezhebinin tafsîlâtı cevher-i ferde dâ’ir bir makâle-i müstakillede beyân olunacaktır*” notunu düşer.²² Bu notta açıkça görüldüğü üzere, Hoca Tahsin, bilimsel bilginin gelişmesindeki temel önemi dolayısıyla atomculuk konusunu ele alan ayrı bir makale yazacağını ve bu makalede söz konusu kuramın eski Yunan dönemindeki öncüsü olan Demokritos’un felsefesini ayrıntılı olarak açıklayacağını ifade etmektedir. Hoca Tahsin’in sözünü ettiği bu risalesinin tamamlanıp tamamlanmadığı, tamamlandıysa da yayımlanıp yayınlanmadığı bilinmemektedir.
9. *Kuvve-i Nâriye*. Hoca Tahsin, yine aynı makalede, bu kez bir kimya eserine işaret etmektedir. Hoca Tahsin burada kimya tarihine dair açıklamalar yaparken yanma konusuna değinerek, tüm kimyasal tepkimelerin ısı yaydığını, bunun kimyada genel bir yasa olduğunu söyleyip “kimyasal reaksiyonlar neden ısı yaymaktadır?” sorusunu ortaya atar. Bu soruyu cevaplarken de söze “*bunun sırr u hikmet ve gavr-ı hakîkatine vâsıl olmak için tab’ u neşr olunacak (Kuvve-i Nâriye) nâm makâle-i hakîkat-isâlemizde bast u tafsîl olunduğu üzere*” ifadeleriyle başlar.²³ Yani atomculuk konusundaki eserine ilişkin belirsizliklerin aksine Hoca Tahsin burada açıkça yanma/ısı konusunda kaleme alınmış ve basılıp yayımlanmak üzere olan *Kuvve-i Nâriye* adlı bir eserden söz etmektedir. Ancak bugüne kadar böyle bir eserine rastlanmamıştır.

Hoca Tahsin’in öldüğü yıl olan 1881’de İstanbul’da Mahmud Celaleddin Bey (1857-1917) ve Samipaşazade Abdülbaki Bey tarafından neşrine başlanıp toplam 68 sayı çıkarıldıktan sonra 1886 yılında faaliyetine son veren *Hâzîne-i Evrâk* adlı dergide, ruh konulu bir şiir ve makaleden başka bir de ölümünden bir gün önce kendisiyle yapılan bir söyleşi yayımlanmıştır:

¹⁸Hoca Tahsin, “Terakkî-i Ma’ârif Târîh ve Taksîm ve Semerât-ı ‘Ulûm”, *Mecmû’â-i ‘Ulûm*, 2, (İstanbul: 15 Zilhicce 1296), 133-152; 5, (İstanbul: 1 Safer 1297), 321-335; 6, (İstanbul: 15 Safer 1297), 421-425.

¹⁹Hoca Tahsin, “Târîh-i Terakkî”, *Mecmû’â-i ‘Ulûm*, 5, (İstanbul: 1 Safer 1297), 353-370.

²⁰Makale bu yönüyle tarafımızca bir sempozyumda tanıtılmıştı. Bkz., Bilal Yurtoğlu, “Osmanlıda Batı’dan Yapılan İlk Tarih Felsefesi Tercümesi: Târîh-i Terakkî”, *5th Asia Pacific International Modern Sciences Congress, July 16-18/Sydney, Australia*, Full Texts Book içinde, haz. Ghil’ad Zuckerman (Ankara: İksad, 2021), 426-439.

²¹Hoca Tahsin, “Esrâr-ı Âb u Hevâ”, *Mecmû’â-i ‘Ulûm*, 7, (İstanbul: 1 Rebiülevvel 1297), 436-464.

²²Hoca Tahsin, “Terakkî-i Ma’ârif Târîh ve Taksîm ve Semerât-ı ‘Ulûm”, 137.

²³Hoca Tahsin, “Terakkî-i Ma’ârif Târîh ve Taksîm ve Semerât-ı ‘Ulûm”, 322.

10. Ruh konulu, “Fudalâ-yı be-Nâmdan Bir Marîzin Eser-i Hazînîdir” başlıklı, toplam 35 beyitlik bu felsefî şiir²⁴, Hoca Tahsin'in uzun süredir sıkıntısını çektiği verem hastalığı nedeniyle artık eşliğinde olduğu ölüm konusundaki duygu ve düşüncelerini yansıtmakta olup anılan derginin ikinci sayısında yayınlanmıştır.²⁵
11. “Ruh” adlı makale, yukarıdaki şiirin ardından, aynı derginin 7. 9. ve 22. sayılarında üç bölüm halinde tefrika edilmiştir. Birinci bölüm “(Rûh) Hakkında Bir Marîzin-İkinci Cüz'de Münderic Terci'-i Bendini Ta'kîb İden Eser-i Hâmesidir” başlığını taşımaktadır. Hoca Tahsin'in 3 Temmuz 1881'deki ölümünden bir hafta sonra yayınlanan ikinci bölümün başlığı ise kısaca “Rûh-Mâba'd” şeklindedir. “Ruh” hakkında bilimsel değil, felsefi-metafizik nitelikte değerlendirmelerden oluşan bu makalenin üçüncü ve son bölümü ise vefatından birkaç ay sonra “Marîzin Rûhı-Nihâyetidir” başlığıyla yayınlanmıştır.²⁶ Makalenin sonunda “*Temme fî Prezrin Yevme's-Sûlâsa fî 19 Nisan 1293*” yani “Prizren'de 1 Mayıs 1877 Salı Günü Tamamlandı” ibaresi vardır.
12. *Hoca Tahsinle Söyleşi*. Bu şekilde adlandırdığımız mülakatı yapan, kaydeden ve yayımlayan adı geçen dergisinin sorumlusu ve yazarlarından Mahmud Celaleddîn Bey'dir. Söyleşi dergide, “Bu “Marîz” ‘Ulemâ-yı Kirâmdan Hoca Tahsin Efendîdir. Vefât-ı ‘Aliyelerinden Bir Gün Evvel Kendisiyle Vukû’ Bulan Mükâlememizi Şu Vechle Zabt Eyledik” başlığıyla yayımlanmıştır.²⁷
Hoca Tahsin'in, ölümünden on sene sonra, 1309-1311 (1891-94) yılları arasında, İstanbul'da, Nâdirî Fevzî tarafından, dört eseri yayımlanmıştır:
13. *Esrâr-ı Âb u Havâ*. Ölümünden sonra, Semseddin Sâmî ve Abdülhak Hâmid'le birlikte kendisiyle ilgisini sürdüren üç kişiden biri olan “Karahisar mutasarrıf-ı esbâkı Salih Bey-zâde Nâdirî Fevzî” (öl. 1909), Hoca Tahsin'in eserlerini “elde etmiş”²⁸ ve bunlardan dördünü İstanbul'da çeşitli tarihlerde “Külliyât-ı Hoca Tahsin'den” serisi içinde müstakil birer kitap olarak yayımlamıştır. Bu eserlerden birincisi olan *Esrâr-ı Âb u Havâ*²⁹ Hoca Tahsin'in sağlığında *Mecmû'a-i 'Ulûm*'un son sayısında aynı adla yayınlanan ve yukarıda 7 numara sözü edilen eserdir.
14. *Psiholojiya yâhud 'İlm-i Rûh*. Hoca Tahsin'in Nâdirî Fevzi tarafından aynı seri içinde İstanbul'da yayımlanan bir diğer eseridir.³⁰ Ülkemizde modern deneysel psikoloji bulgularından söz eden ilk eser[lerden biri?] olan bu kitap, Hoca Tahsin'in 11 numarada sözü edilen “Ruh” adlı üç bölümlük makalesinden tümüyle farklı bir eserdir.
15. *Târîh-i Tekvin yâhud Hilkat*. Nâdirî Fevzî'nin yayımladığı bu üçüncü kitap Hoca Tahsin'in en önemli eseri olarak görülebilir.³¹ Zira söz konusu eserden onun hem bilimler hakkındaki anlayışı, hem de tümüyle döneminin modern bilimsel araştırma sonuçlarına dayanan insan, yaşam ve evren konulardaki felsefi-metafizik görüşleri ana hatlarıyla öğrenilebilmektedir.
16. *Esâs-ı 'İlm-i Hey'et*. Nâdirî Fevzî tarafından yayımlanan bu dördüncü kitap Hoca Tahsin'in *Mecmû'a-i 'Ulûm*'un beşinci sayısında okuyuculara ayrı basım olarak verilmeye başlanan ancak yarım kalan *Hey'et-*

²⁴Âdem Akın ve Remzi Demir, “Hoca Tahsin Efendi ve Felsefe İle İlgili Bir Şiiri”, *Nûsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(1) 2001, 74.

²⁵Hoca Tahsin, “Fudalâ-yı be-Nâmdan Bir Marîzin Eser-i Hazînîdir”, *Hazîne-i Evrâk*, 2, (İstanbul: 8 Mayıs 1297), 24-27.

²⁶Hoca Tahsin, “(Rûh) Hakkında Bir Marîzin-İkinci Cüz'de Münderic Terci'-i Bendini Ta'kîb İden Eser-i Hâmesidir”, *Hazîne-i Evrâk*, 7, (İstanbul: 13 Haziran 1297), 102-105; 9, (İstanbul: 27 Haziran 1297), 137-141; 22, (İstanbul: 26 Eylül 1297), 340-343.

²⁷Hoca Tahsin, “Bu “Marîz” ‘Ulemâ-yı Kirâmdan Hoca Tahsin Efendîdir. Vefât-ı ‘Aliyelerinden Bir Gün Evvel Kendisiyle Vukû’ Bulan Mükâlememizi Şu Vechle Zabt Eyledik”, *Hazîne-i Evrâk*, 22, (İstanbul: 26 Eylül 1297), 343-347.

²⁸Necib Âsım [Yazıksız], “Hoca Tahsin”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, (18/13) 1927, 59-60.

²⁹Hoca Tahsin, *Esrâr-ı Âb u Havâ* (İstanbul: 1309).

³⁰Hoca Tahsin, *Psiholojiya yâhud 'İlm-i Rûh* (İstanbul: 1310).

³¹Hoca Tahsin, *Târîh-i Tekvin yâhud Hilkat* (İstanbul: 1310).

i 'Âlem adlı risalenin, başına kendi yazdığı astronomi şiiri ve ölümünden sonra Abdülhak Hâmid'in onun hakkında yazdığı mersiye gibi bazı ekler iliştilmiş, tam metni olup yukarıda 4 numarada değinilen eserdir.³²

Hoca Tahsin'in burada söz edilenlerden daha erken tarihli farklı alanlara ilişkin tercüme, çeşitli gökyüzü harita ve küreleri, şiirler, hutbeler vb. türde eserlerinden de bahsedilmektedir:

17. *Mürebbi-i Etfâl*, Hoca Tahsin'in, Ticaret Mahkemesi Zabıt Kâtibi Mahmud Nedim ile birlikte yazıp 1290 (Haziran 1873) yılında yayımladıkları eserdir.
18. *Güliver'in Seyâhati*, Hoca Tahsin'in, yine 1290'da Mahmud Nedim'le birlikte üç cilt halinde yayımlanan tercüme eseridir.
19. *Nevâmis-i Tabî'ye* adıyla Fransız bilgin Volney'in *Loi Naturelle* adlı eserinden yapılan tercüme.
20. *Mir'âtu's-Sema* adlı levha.

Hoca Tahsin'in son dört eserine İbnülemin Mahmud Kemal İnal (1871-1952), ilk ikisi için 30 Rebiulâhîr 1290 tarihli *Hülâsâtü'l-Efkâr* adlı gazetede kitap ilanına atfen, işaret etmektedir.³³ Söz konusu ilanda *Mürebbi-i Etfâl*'in tümüyle bilimsel ve yeni tarzda yazılmış bir eser olduğu söylenirken, Hoca Tahsin için "Darülfünûn müdürü" ifadesi kullanılmaktadır.³⁴ Oysa bu tarihte Hoca Tahsin müdürlükten azledileli yaklaşık iki yıl olduğu gibi Osmanlıda ikinci kez açılmaya çalışılan Darülfünun da kapanmıştı. Akün, sadece Mahmud Nedim'e ait bir tercüme olan *Güliver'in Seyâhati* adlı eserin, gazete ilanındaki bir yanlışlıktan ötürü Hoca Tahsin'e de mal edildiğini söylemektedir.³⁵ Volney'den yapılan çeviriye gelince Hoca Tahsin bu tercümesini Taşmektepten öğrencisi olan Necib Asım [Yazıksız] aracılığıyla yayımlatmak istemiş ancak sansür kurulu izin vermemiştir. Yazıksız, eserin ta'lîk kırmayı denenen medrese yazısıyla yazılmış özgün metnin kaybolduğunu, ancak bundan kendi el yazısıyla hazırladığı nüshayı kaybolmaması için Üniversite (Dârülfünun) Kütüphanesine teslim ettiğini ifade etmektedir.³⁶ *Mir'âtu's-Sema* adlı levha ise bir kitap değil, Hoca Tahsin'in hazırladığı ve parasızlıktan küre haline dönüştürülemeyip o dönem levha halinde basılıp satılmış bir gökyüzü haritasıdır/gökküredir.³⁷

21. *Usûl-i Fenn-i Felâhet-Kimyâ-yı Zirâ'at*. Hoca Tahsin'in, tarıma ilişkin genel bilgiler, toprak türleri, ekime uygun olanları, ekim dikim yöntemleri gibi konularda, yine Mahmud Nedim'le ders kitabı olarak kaleme alıp 1291 (1874) yılında İstanbul'da yayımlandığı söylenen eseridir.³⁸

³²Hoca Tahsin, *Esâs-ı 'İlm-i Hey'et* (İstanbul: 1311).

³³İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, (İstanbul: M.E. B. Basımevi, 1970), 1837.

³⁴İlanın tam metni şöyledir: "*Kâffe-i 'ulûm ve fûnûndan bâhis olarak tırâz-ı cedîd üzere Dâülfünûn müdürü Hasan Tahsîn Efendi ile Mahkeme-i Ticâret Zabıt Kâtiblerinden Mahmûd Nedîm Efendî'nin te'lîf itdikleri Mürebbi-i (Etfâl) nâm kitâb kitâb satılan mahallerde furûht olunmaktadır. Kezâlik mûmâileyhimânın tercüme itdikleri (Güliverin) seyâhati nâm kitab dahî üç cild olarak satılmaktadır*". Gazetenin ilgili sayısında Hicrî 30 Rebiulâhîr 1290 ve Rûmî 13 Haziran 1289 olmak üzere iki tarih ve Çarşamba günü ibaresi vardır. Rebiulâhîr ayı, 29 gün çektiğinden Hicrî tarih [TTK'nın dijital Takvim Çevirme Kılavuzu'na göre] sıkıntılıdır. Rûmî tarihe göre dönüştürme yapıldığında gazetenin ilgili sayısının yayım tarihi, 28 Rebiulâhîr 1290 Hicrî'ye (25 Haziran 1873 Miladî) karşılık gelmektedir. Bkz, *Hülâsâtü'l-Efkâr*, 4, (İstanbul: 30 Rebiulâhîr 1290), 4.

³⁵Ömer Faruk Akün, "Hoca Tahsin", *TDVİA*, c. 18, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 205.

³⁶Necib Âsım, "Hoca Tahsîn", 60-61.

³⁷Necib Âsım, "Hoca Tahsîn", 61. Danişan, Hoca Tahsin'in burada söz edilen *Mir'âtu's-Semâ* adlı gökyüzü levhasının, Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü Bilim Tarihi Koleksiyonu'nda, "Tahsin" adıyla mv. 223 numarada kayıtlı, yıpranmış, yazıları tam okunamayan gök haritası olabileceğini söylemekte ve bu eserin, çalışmaları modern astronomiye ilgi duyan son dönem Osmanlı bilginleri arasında oldukça popüler olmuş Camille Flammarion gözetiminde Léon Fenet tarafından Paris'in enlemi için hazırlanan Fransız gök planisferini hatırlattığını vurgulamaktadır. Ayrıca aynı koleksiyondaki, 82/1 nolu elyazmasının 50r'li folyosunda, geometri, logaritma, cebir ve uygulamalı matematikle ilgili çizimler içeren müsveddesinin bulunduğu şekilde Hoca Tahsin'in bilimsel metrukâtı bakımından önemli olabilecek bir bilgi vermektedir. Bkz., Gaye Danişan, "The Paper Instruments in the History of Ottoman Astronomy", *Bulletin of the Scientific Instrument Society* (149) 2021, 39-42.

³⁸Akün, "Hoca Tahsin", 205.

22. Küre-i Mücessime, Hoca Tahsin'in rüşdiye yani ortaokul öğrencileri için hazırladığı ve üzerindeki yazılar o sıralar Paris'te görevli olan Hattat Vahdetî (1833-1871) tarafından yazılan bir yerküredir.³⁹ Hattatının biyografisi dikkate alınırsa, Hoca Tahsin'in Paris'teyken hazırladığı bir küre olmalıdır.
23. Tövbe-nâme.
24. İstifsâr-nâme.
25. Hutbeler.
26. Hoca Tahsin Divânı.

Hoca Tahsin'in son dört eserinden söz eden Necib Asım'dır. Tövbe-nâme için *Hazîne-i Evrâk*'da yayınlanan son manzum eseri, ifadesini kullanmaktadır. İkincisi için, verem hastalığının ilerlemesi üzerine getirildiği Münif Paşa'nın Erenköy'deki köşkünde kaleme aldı, *Hazîne-i Evrâk*'ın üçüncü sayısında neşredildi, demektedir. Burada sözü edilen iki eserle, Hoca Tahsin'in *Hazîne-i Evrâk* adlı derginin ikinci sayısında "Fudalâ-yı be-Nâmdan Bir Marîzin Eser-i Hazînîdir" başlığıyla yayımlanan ve bizim yukarıda on numarada değindiğimiz 35 beyitlik "Ruh" başlıklı felsefi şiirinin kastedildiği anlaşılmaktadır. Şiirin sonundaki "*Maksad-ı (Tahsîn) hüsn-i hâtim-i ihsândır*" yani (Tahsîn)in amacı sonunda güzelce bağışlanmaktır, ifadelerinden ötürü, Necib Asım 1927'de *Türk Tarih Encümeni Mecmû'ası*'na yazdığı biyografide, farklı eserlermiş izlenimi uyandıracak biçimde, bu eseri önce, Tövbe-nâme ardından (sin yerine sad harfiyle استفسار نامه) İstifsâr-nâme adıyla anmaktadır⁴⁰

Hutbeler'den kasıt, Hoca Tahsin'in 1870 yılında kurduğu söylenen *Cem'iyet-i İttihâd-ı İslâm* ya da değiştirilmiş adıyla *Memâlik-i İslâmiye Coğrafya Cem'iyeti*'nin faaliyetleri doğrultusunda Müslümanların birleşmeleri ve bilinçlenmeleri amacıyla yazdığı söylenen bildirilerdir. Nitekim Şemseddin Sâmî de Hoca Tahsin için bu yönde "*bir takım risâleler (kitapçıklar), hutbeler (bildiriler) ve lâyhalar (broşürler) dahî yazmış idi*" demektedir.⁴¹ Hatta Hoca Tahsin bu hutbelerin/bildirilerin Türkçe, Arapça, Farsça, Javaca vb. dillere çevrilererek Arafat'ta okunmasını arzulamıştır.⁴² Ancak bu tür yazılarına ilişkin belgeler elde değildir. Bununla birlikte icadı kendisine atfedilen İttihad-ı İslam yani İslam Birliği anlayışının o tarihten itibaren özellikle ülkemizde gittikçe yaygınlaşıp hala geleneksel çevrelerde çok güçlü olan bir ideolojiye dönüşmesine bakarak, konuya dair yazılı belgeler bulunmasa bile, bu tür yazılarında ortaya attığı düşüncelerin anonimleşmiş olabileceğini düşünebiliriz.

Hoca Tahsin'in aynı zamanda ehliyetli bir şair olduğu bilinmektedir. Sıradan veya önemli bir kişinin yahut bir bilginin ya da yöneticinin bir makama gelmesi veya ölümü veyahut bir binanın ya da köprünün açılışı vb. gibi pek çok olayı şiirle anlattığı ya da tarih düştüğü, Said Ağa örneğindeki gibi biyografik şiirler yazdığı, hatta ruh konulu şiirinde görüldüğü üzere felsefi düşüncelerini ve bilimsel teorileri uzun ve nitelikli şiirlerle ifade edebildiği aşikârdır. Necib Asım, Hoca Tahsin'in dört eserini basan Nâdîrî Fevzî'nin "*onun diğer eserleri[ni] bilhassa Dîvânını da elde itmiş olması melhuzdur*" diyerek söz konusu şiirlerinin toplandığı bir *Divân*'dan söz etmektedir. Ardından Nâdîrî Fevzî'nin çoktan ölmüş olmasından ötürü ailesine seslenerek "*elem-dîde âîlesi tarafından neşrine himmet olunursa iki muhterem ulu da memnûn olur*" demektedir.⁴³ Hoca Tahsin kimi şiirleri ve bazıları eserlerinde geçen birçok dizesi bilinmekle birlikte böyle bir şiir kitabına rastlanmamıştır.

³⁹Necib Âsım, "Hoca Tahsîn", 61.

⁴⁰Necib Âsım, "Hoca Tahsîn", 60, 62-63. Söz konusu kaynakta, Hoca Tahsin'in şiirinin hataen *Hâzîne-i Evrâk* adlı derginin ikinci değil üçüncü sayısında yayımlandığı söylenmektedir. Aynı yerde Hoca Tahsin'inin bizim yukarıda 11 numarada tanıttığımız "Ruh" adlı tefrikasına da işaret edilmekte fakat eserin yayımlandığı dergi *Hâzîne-i Evrâk* yerine yine yanlışlıkla *Hazîne-i Fünûn* olarak duyurulmaktadır.

⁴¹Şemseddîn Sâmî, "Hoca Tahsîn", *Hafta*, no. 6, (İstanbul: 27 Şevvâl 1298), 93.

⁴²Necib Âsım, "Hoca Tahsîn", 62.

⁴³Necib Âsım, "Hoca Tahsîn", 60.

Hoca Tahsin'in Astronomi Şiiri

27. Hoca Tahsin'in astronomi şiirine gelince, bu eser, Nâdiri Fevzî tarafından dört kitaplık Külliyyât-ı Hoca Tahsin serisi içindeki 1311 tarihli *Esâs-ı 'İlm-i Hey'et* adlı kitapta yayımlanmıştır. Nâdiri Fevzi bu kitapta, kısa bir Mukaddime'nin ardından kitabın metnine geçmeden önce, Hoca Tahsin hakkında üç kısa yazıya yer verir. Bunlardan birincisi daha önce Şemseddin Sâmî'nin *Hafta* dergisinin 5. ve 6. sayılarında neşrettiği biyografik yazıdır. İkincisi Abdülhak Hamit'in onun hakkında ölümünün ardından kaleme aldığı ve yine *Hafta* dergisinin 10. sayısında "*kuvve-i şi'riyesini bi'l-münâsebe beyân itmiş olduğımız 'Abdülhak Hâmid beğefendinin merhûm Hoca Tahsin Efendî hakkında tanzim idub, tarafımıza göndermiş olduğu mersiye-i manzûmedir*" denilerek yayınlanan şiirdir. Üçüncüsü ise, "*merhûm müşârûnileyhin hey'et-i kâ'inâta dâ'ir nazm buyurdıkları manzûme-i dindârâneleridir*" başlığıyla Hoca Tahsin'in ilk kez okuyuculara sunulan 29 beyitlik⁴⁴ kaside nazım şekliyle ve "*fâ'ilâtün, fâ'ilâtün, fâ'ilâtün, fâ'ilün*" kalıbıyla yazılmış⁴⁵ astronomi şiiridir.

Her beytini numaralandırıp takiben köşeli parantez için anlamlarını vermeye çalıştığımız şiirin metni şöyledir:

1. Rûy-ı mir'âtü'l-'avâlimdir bu resm-i dil-nişîn/Sûret-i zîbâ-yı masnû'ât-ı Hayru'l-Hâlîkîn
[Evrenleri gösteren aynadır bu gönülçelen resim/Güzel eserlerinin süsünün şeklidir En İyi Yaratıcının]
2. Târem-i mînâda hoş-elvân-ı gûn-a-gûn ile/Zeyn olunmuşdur mesâbîhu's-semâ li'n-nâzîrîn
[Gök kubbede türlü türlü güzel renklerle/Süslenmiştir gökyüzünün kandilleri bakanlar için]
3. İrtifâ'-ı kadr-i ecrâm-ı felek hakkında hem/Nâzil olmuşdur nîce âyât-ı Kur'ân-ı Mübîn
[Gökcisimlerinin yüce değerleri hakkında hem/İnmiştir nice ayetleri apaçık Kur'an-ı Mübin]
4. Sûre-i ve's-Şems ve'n-Necm'inde bâ-vâv-ı kasem/Anların hakkıçun itmiş Hakk kelâmında yemîn
[Şems ve Necm sürelerinde yemin harfî olan vav ile/Onların değeri için etmiş Tanrı sözünde yemin]
5. Hayret-efzâ-yı 'ukûl-i ehl-i fikretür nücûm/Habbezâ sun'-ı bedî'u'l-hey'edir rif'at rehîn
[Akıllarını şaşırtır yıldızlar düşünmesini bilenlerin/Ne hoştur güzel ürünleri konumu yüce astronominin]
6. Eşref-i cümle ma'ârifdir bu fenn mevzû' veş/'İlm-i hey'et üzre mevkûf ekser ahkâm-ı dîn
[Bütün bilgilerin en üstünüdür konusu bu bilimin/Astronomiye dayanır çoğu emirleri dinin]
7. Mihr-i hikmet lem'a-rîz-i kişver-i ervâhdır/Feyz-i nûrıyla bulur neşv ü nemâ 'akl-ı fatîn
[Bilgelik güneşi saçılan parıltısıdır ruhlar ülkesinin/Işığının yol göstericiliğiyle gelişir kavrayışlı zihin]
8. Bâ-cenâh-ı 'İlm-i hey'et dem-be-dem olmak muhâl/Evc-i idrâk-i kemâl-i kudret-i Hakk'a karîn
[Astronomi bilimi yoluyla olanaksızdır her an olmak/Tanrı'nın gücünü en yüksek derecede kavramaya yakın]
9. İşte bir âyîne-i hey'et-nümâ kim vechinin/Encumundan münteşirdir pertev-i 'ilme'l-yakîn
[İşte gökcisimlerini gösteren bir ayna ki yüzeyinde görünen/Yıldızlarından yayılır aydınlığı kanıtlanmış kesin bilginin]
10. Matla'ı tâbenddir çeşmi hakâyık-bîndir/Ahter-i Pervîn-sıfat her noktası dürr-i semîn

⁴⁴Hoca Tahsîn, *Esâs-ı 'İlm-i Hey'et*, (İstanbul: 1311), 24-27. Akün, bu astronomi kasidesinin Hoca Tahsin tarafından ilk kez yukarıda 20 numarada sözü edilen Mir'âtü's-Semâ adlı gökyüzü haritasıyla birlikte bastırıldığını ve "Türk edebiyatında eşî bulunmayan bir poemdir" dediği bu şiirin, eğer basım vb. gibi herhangi türde bir karışıklık ya da yanlışlık yoksa, 130 beyit olduğunu söylemektedir. Bkz., Akün, "Hoca Tahsin", 204, 206.

⁴⁵Mesut Akgül, "Hoca Tahsin Efendî'nin Hey'et İlmi Üzerine Bir Manzumesi", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi TEBDİZ Özel Sayısı*, (2/4) 2018, 113.

[Doğuş yeri parlaktır gözü hakikatleri görücüdür/Ülker takımyıldızı gibi her noktası çok değerli incidir]

11. Burc-ı 'âlî-i sipihr-i irtikâya neyl içün/İnkisâmâtı medâric hattları habl-ı metîn
[Yükselen gökyüzünün en yüksek burcuna çıkmak için/Sağlam iptir yörünge bölümlerini gösteren çizgileri dairelerin]
12. 'Âlemin ahvâl-i icmâliyesin idrâk içün/Şekli görmek bin kitâbın okumaktan bihterîn *[Evrenin durumlarını topluca kavramak için/Şeklini görmek daha iyidir bin kitap okumaktan]*
13. Mündericdir levha-i mersûmemizde hâsılı/Zübde-i irsâd u tedkîkât-ı 'ayn-ı dûr-bîn
[Kısacası resmedilmiş gökyüzü levhamızda içerilmiştir/Teleskopla yaptığı gözlemler ve incelemelerin özü gözümüzün]
14. 'Âcizâne itdi Tahsîn i'tinâ ikmâline/Rehber-i tevîk-i Mevlâ sa'yine oldı mu'în
[Beceriksiz Tahsin özen gösterdi böyle gözlemler yapmaya/Çabasına yardımcı oldu yol göstericiliği Tanrı yardımının]
15. Kevkeb târîhî misbâh-ı sipihr şeklidir/Resm-i sath-ı kubbe-i zâtu'l-burûc oldı güzîn
[Yıldız tarihi gökyüzü kandilinin şeklidir/Gökkubbenin düzlemsel resmi oldu beğenilen]
16. Muhtasarca şerhini dinle ne hayret-bahşdır/Ol kitâb-ı sun'-ı Mevlâ-yı âvâlim-âferîn
[Dinle kısaca ne şaşırtıcıdır açıklaması/O galaksileri güzelce yaratma kitabı Tanrı'nın]
17. Bu Mecerrede muhât olmuş nücûm-ı bî-şumâr/Bir mükemmel şemsdir her kevkeb-i çarh-ı berîn
[Bu samanyolunda içerilmiştir sayısız yıldız/Bir mükemmel Güneş'tir her yıldız yüksek göğün]
18. Keh-keşân-ı hirmen-i kevn içre encüm dânedir/Anı teşkîl eylemiştir bu hubûbî gevherîn
[Samanyolu oluş harmanı içindeki yıldız taneleridir /Bu inci taneleridir onu oluşturan]
19. Her güneş havlinde devr eyler nîce seyyâreler/Neşr-i nûr u nâr ider her haver-i merkez-nişîn
[Dolanır her güneşin çevresinde nice gezegenler/Yayılar aydınlığı ve ısıyı ortadaki her güneşin]
20. Şems mensûbât ile bu keh-keşânda katredir/'Âlem-i şemsin içinde zerredir cirm-i zemîn
[Etrafındakilerle birlikte bir damladır Güneş bu samanyolunda/Güneş sisteminin içinde bir zerredir varlığı Yeryüzünün]
21. Cümle seyyârât-ı 'âlem arz gibi meskûndur/Biz gibi 'âlem sükkânı erzâk u ni'âmla kâm-bîn
[Tüm gezegenlerde Dünyadaki gibi yaşayanlar vardır/Evrende yaşayanlar da mutludur bizim gibi verdiği rızıklar ve nimetlerle Tanrı'nın]
22. Âlet-i tahlîl ihtivâ gösterir erkânını/Keşf olunmuştur kevâkibde ne 'unsurdur mekîn
[Analiz aygıtı gösterir içeriğini kurucu öğelerinin/Bulunmuştur hangi öğelerden oluştuğu yıldızların]
23. Mâ-verâ-yı kehkeşânda çeşm-i nezzârât ile/İtdiler ta'yîn dört beş bin sehâbı rasidîn
[Samanyolunun arkasını gören gözlerle/Saptadılar dört beş bin nebülözü gökbilimciler]
24. Her mecerrrede nîce milyon âfitâbı müştamil/Her güneş kendi tevâbî'yle felekde sâbihîn
[Bulunur nice milyon güneş her samanyolunda/Yüzer kendi uydularıyla gökyüzünde her güneş]
25. Şekl-i mecmû'-ı 'avâlim bir küredir kim anın/Merkezi her yerde vâkı' sath-ı hâvîden emîn
[Bir küredir evrenin şekli ki onun/ Her yerededir merkezi geniş yüzeyden güvenli]
26. Bir tasavvur kıl ne ifrât-ı cesâmetdir o kim/Cisminin her cevher-i ferdi ola tub-ı zerîn
[Bir düşün ne genişdir o evren ki/içindeki maddî nesnelerin her atomu benzer bir altıntopa]

27. Fart-ı 'umk u vüs'at-ı ecrâmdan agreb bu kim/Bunca 'âlem gösterir bir katre suda hürde-bîn
[Gökcisimlerinin derin ve geniş bir evren oluşturmalarından daha şaşırtıcı olanı budur ki/Nice evrenler gösterir mikroskop bir damla suda]
28. Anların 'ömr-i kasîrinde sevânî sâldır/Lahzadır 'ömr-ı medîd-i necme nisbetle sinîn
[Onların kısacık ömürlerinde saniyeler yıldır/Andır yıldızların upuzun ömürlerine göre yıllar]
29. Hep müberhendir hisâb u hendeseyle naklimiz/İşte tefsir-i sahih-i kavî-i Rabbü'l-'âlemîn
[Hepsi kanıtlanmıştır aritmetik ve geometriyle bu anlattıklarımızın/İşte budur doğru açıklaması evrenlerin Tanrısının sözünün].

Mehmet Ali Tevfik'in "Bir Bedi'a-i Şi'ir ve Hakikat" Başlıklı Tefrikası

Mehmet Ali Tevfik'in Hoca Tahsin'in tam metnini sunduğumuz astronomi şiirine ilişkin "Bir Bedi'a-i Şi'ir ve Hakikat" başlıklı üç bölümlük şerhine gelince, şerh "Birâderim Hâfız Yunus Efendî'ye" ithafla başlamaktadır. İthaf yazısında, Mehmet Ali Tevfik, söz konusu kişiyle "geçen yazı" birlikte geçirdiklerini, yaz gecelerinin beyaz mavi yıldızlı gökyüzüne bakarak Hoca Tahsin'in ruhuna Fatihalar okuduklarını ve rahmetli Hoca'yı tanıtmaya yönelik bu makaleyi, o gecelerin bir hatırası olmak üzere kendisine hediye ettiğini ifade etmektedir. Yazar, makalesini ithaf ettiği Hafız Yunus Efendi hakkında bir bilgi vermemektedir.

Makalenin *Resimli Kitâb* dergisinin 1909 yılının ilk üç ayında yayımlanan 4. 5. ve 6. sayılarında yer aldığı belirtmiştik; Mehmet Ali Tevfik, 1908-1909 eğitim öğretim yılında İstanbul Hukuk Mektebine kaydolduğuna göre, bu sırada henüz on dokuz yirmi yaşlarındadır ve birinci sınıf öğrencisidir. Üç bölümde tefrika edilen makalenin ilk bölümünde yazar, Hoca Tahsin'in yaşamı ve kişiliği hakkında bilgi verip değerlendirmeler yapmakta ve bölümün sonuna doğru sözü onun astronomi şiirine getirerek bu manzum eserin detaylı modern astronomi bilgileri içeren mensur açıklamasına geçmektedir. Şimdi Mehmet Ali Tevfik'in üç bölümlük makalesini, her bir bölümünden, Hoca Tahsin'in bilimsel yönünü çok etkileyici bir biçimde ifade ettiklerini düşündüğümüz için seçilen cümlelerden oluşturduğumuz üç alt başlığa göre inceleyelim.

Hoca Tahsin "Parisde... mütemâdî bir cehd ile ma'lûmât-ı fenniyesini tevsî'e çalışdı ve bi'l-hâssa 'ulûm-ı tabî'ye (kîmyâ, hikmet, 'ilmü'l-arz...) ve 'ilm-i hey'etde kesb-i ihtisâs itdi"

Makalenin ilk bölümünün neredeyse tamamı Mehmet Ali Tevfik'in anlattığı biçimiyle Hoca Tahsin biyografisinden ibarettir. Biyografide bugün bilinenlerden farklı bilgiler bulunmasa hatta yer yer hatalı bilgiler verilse de ilginç değerlendirmeler yer almaktadır. Zira Mehmet Ali Tevfik makalesini yazdığı tarihte, 1881'deki ölümünün üzerinden daha otuz yıl geçmemişken Hoca Tahsin'in Osmanlı toplumunda unutulmaya yüz tutmuş bir kişilik olduğunu söylemektedir. Bunun nedenini de "bu büyük âdem istibdâdın en bed-baht mazlûmlarından idi" yani İkinci Abdülhamid (sal. 1876-1909) döneminin zülüm görmüş en şanssız kişilerin-dendi diyerek İkinci Abdülhamid'in yönetim şekliyle açıklamaktadır. Devamla, eğer rahmetlinin ismi cismi bugüne kadar unutulmuşsa bunun tek nedeni mezarlarımızı bile Güneş'ten mahrum bırakan o zorba yoğun karanlığın, o aşağılık zorbalık döneminin (*istibdâd*) bu gibi büyük insanlarımızın anısını kötü yansıtmaları ve saldırmalarıydı, demektedir. Fakat Mehmet Ali Tevfik'e göre, gökcisimlerinin kara bulutların ardından çıktıktan sonra daha çok parlaması gibi Hoca Tahsin'in anısı da bu geçici unutma ve karanlıktan kurtularak elmas gibi parlayacaktır. Çünkü Hoca Tahsin, bir toplumun yüzyılda bir yetiştirebileceği bir iki kişiden biridir. Eğer fırsat verilseydi, deneysel bilimlerde yapacağı dâhice buluşlarla ülkemizin övünç kaynaklarından biri olurdu. Nitekim bu yazıyı da onun anısını diriltip topluma ışık saçan büyüklüğünü göstermek ve anımsatmak için kaleme almıştır. Bu nedenle onun hayatı, eserleri hakkında bilgi verip el yazısıyla yazılmış evrak gönderenlere *Resimli Kitâb*'ın altı aylık aboneliğini hediye edecektir.

Mehmet Ali Tevfik, Hoca Tahsin'in doğum tarihini 1227 (1812) olarak vermektedir. Biyografide önce Hoca Tahsin'in, Yanya ilinin Filat kazasında doğduğu, ilk bilgileri babasından öğrendiği, İstanbul'a gelip medreseye kaydolduğu, mezun olarak ilmiye sınıfına girdiği, Kırım Savaşı (1853-1856) sonrası Reşid Paşa (1800-1858) döneminde Avrupa'ya gönderilen zeki öğrenciler arasında yer aldığı bilgileri verilmektedir. Ardından Paris'te modern bilimleri öğrendiği, zamanı gelince geri dönmeyip elçilik imamlığı göreviyle Paris'te bir süre daha kalarak büyük bir çabayla modern bilimsel bilgileri özellikle fizik, kimya, biyoloji gibi doğa bilimlerini öğrenmeye devam ettiği ve astronomide uzmanlaştığı, 1287 (1870/71) tarihinden önce İstanbul'a döndüğü söylenmektedir. Dönüşte Osmanlı Darülfünununa müdür olduğu, burada modern bilimlere dair genel dersler verdiği, arkadaşı Cemaleddin Afgani'nin (1838-1897), havanın önemini anlatmak için fanus içinde havasız kalan kuşların ölümüyle sonuçlanan deneyleri içeren halka açık konferanslarının ardından oluşan tepkiler üzerine sadrazam Âli Paşa'nın (1815-1871) Darülfünunu kapattığı ve Hoca Tahsin'in görevden alındığı bildirilmektedir. Kendini çekemeyenlerin yalan dolanları ve dedikoduları yüzünden Hoca Tahsin kötü tanınıp büyük sıkıntı çekmeye başlamış, ilmiye sınıfındaki unvanının maaşıyla geçinmeye çalışmış, bu arada Bâbüali Caddesi'ndeki terkedilmiş küçük bir okulu medrese ve kendisine yatacak yer yapmıştır. Mehmet Ali Tevfik, Hoca Tahsin'in Darülfünundan kovulduktan sonra *"bugün Hicaz Demiryolları Maliye İdaresi Bakanlığı karşısında bulunan bu okulun dış duvar köşesinde mermer üzerine kazınmış bir güneş saati vardır"* dediği ve bilgi kaynağına dönüştürdüğünü söylediği bu yerde, çevresinde her zaman hazır bulunan beş on öğrenciye ders vererek ömrünü geçirdiğini belirtmektedir. Hoca Tahsin 1297 (1880) yılında veremden ölmüş, Erenköy Mezarlığı'na gömülmüştür. Mehmet Ali Tevfik, Hoca Tahsin'in pek çok eseri olmakla birlikte bunlardan sadece *Esâs-ı 'İlm-i Hey'et*, *Psiholoji Yâhûd 'İlm-i Rûh*, *Esrâr-ı Âb u Hevâ*, *Târîh-i Tekvîn Yâhûd Hilkat* adlı dört eserinin Nâdirî Fevzî tarafından yayımlandığını ifade etmektedir. Bu kitapları, son derece derin ve ciddi bir incelemenin sonucu olup yüksek düşünceler içeren seçkin eserler olarak nitelemekte ve Abdülhak Hamid (1852-1937) ve Şemseddin Sami (1804-1904) gibi saygın kişilerin kendisine övgülerde bulunduklarını dile getirmektedir.

Mehmet Ali Tevfik tarafından verilen bu Hoca Tahsin biyografisindeki bazı bilgileri düzeltmek gerekirse, öncelikle metinde 1812 (1227) olarak verilen doğum tarihinin Nisan 1811 ve 1880 (1297) olarak geçen ölüm tarihinin ise, Temmuz 1881 olduğu belirtilmelidir. Eğitim için Fransa'ya gönderilme kararları Âli Paşa'nın (Mayıs 1855-Kasım 1856) arasındaki sadrazamlığı sırasında (Ekim 1856) tarihinde alınmış olup Paris'e (Mart 1857'deki) ilk kez gidiş tarihleri Reşid Paşa'nın (Kasım 1856-Ağustos 1857'deki) sadrazamlığına rastlamıştır. Geri dönmeyip Paris'te elçilik imamlığı göreviyle bir süre daha kaldığı ifadelerine gelince, Hoca Tahsin ilk gidişinden yaklaşık dört yıl sonra 1861'de İstanbul'a geri dönmüştür. Bundan bir sene sonra Eylül 1862 başlarında bu kez elçilik imamlığı göreviyle Abdülhak Hamid ve onun ağabeyi Abdülhalik Nasuhi Bey (1837-1911) ile birlikte ikinci defa Paris'e gitmiştir. Tedavi için gittiği Fransa'nın Nice kentinde ölen Fuad Paşa'nın (1814-1868) cenazesiyle Şubat 1868'de İstanbul'a dönmüştür.⁴⁶ Halka açık derslerde, oksijenin yaşamak için önemini göstermek amacıyla havası boşaltılmış fanusa konan güvercinlerin kısa sürede öldüğü deneyleri yapan Cemaleddin Afgani değil bizzat Hoca Tahsin'dir. Bu deneyler büyük hoşnutsuzluk yaratmış ve onun dinsizlikle suçlanmasına yol açmıştı.⁴⁷ Cemaleddin Afgani ise, Darülfünunun kapatılması için asıl bahanenin üretileceği "Hakîkatu's-Sinâ'a" adlı bir konferans vermişti. Bu konferansta bilimleri dinden üstün tutup⁴⁸, peygamberliği sanat saydığı gibi iftiralarla dönemin şeyhülislamı Hasan Fehmi Efendi (1795/6-1881) tarafından kâfir ilan edilip vaizler aracılığıyla halkın kıskırtılması sonucu sadrazam Âli Paşa, konferanslara son verip, Afgani'yi

⁴⁶Ömer Faruk Akün, "Hoca Tahsin", 199-201.

⁴⁷Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Ülken Yayınları, 2005), 196.

⁴⁸Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, (İstanbul: YKY, 2002), 240-241.

ülkeden çıkartmış ve Hoca Tahsin Efendi'yi de görevinden almıştır.⁴⁹

Mehmet Ali Tevfik'in, Hoca Tahsin'in kişiliğinin çeşitli yönlerine ilişkin açıklamaları, "*Hoca'nın telâmizinden fâzıl-ı muhterem*" dediği Şemseddin Sami'nin, ölümünün ardından, *Hafta* dergisinde, onun hakkında kaleme aldığı iki bölümlük makalesindeki⁵⁰ görüşlerin aynıyla tekrarıdır. Burada Hoca Tahsin'in okumakla geçen sade bir yaşam sürdüğü, ömrünün yarım asır sürmüş bir dersten başka bir şey olmadığı, insanlığa ve evrene aşık olduğu, eline geçen tüm parasını kitaplara harcadığı, yemesine içmesine hatta kendisine özen gösteremediği, odasının zeminden tavana kadar kitaplar, bilimsel araç gereçler, resimler, şekiller, haritalarla dolu olduğu, Avrupa'yı takdir etmekle birlikte birçok eksik yönünün bulunduğunu söylediği, Müslümanlığın bütün dünyaya yayılmasını ve Müslümanların birleşmelerini çok arzu ettiği, hatta İttihâd-ı İslâm fikrinin ilk önce onun zihninden doğduğu, hayvanlara karşı da çok merhametli olduğu, bilimsel doğruların Kurân ayetlerine harfiyen uygun olduğunu düşündüğü, sufi meşrepli ve çok dindar bir kişi olduğu, şiir ve yazılarının bunu kanıtladığı, İslam dinini ilerlemeye engel olmak bir yana ilerlemenin en sağlam yolu olarak gördüğü, hatta bu konuda İstanbul'a gelen yabancılarla tartıştığı vb. gibi ifadeler yer almaktadır.

Bu aktarmanın ardından, Mehmet Ali Tevfik, Hoca Tahsin'i özellikle doğa bilimlerinde yetkin büyük bir bilgin olmanın yanı sıra bir de filozof /düşünür (*mütefekkir*) olarak nitelemektedir. Zira o, çeşitli bilgi alanlarında çok donanımlı ve kavrayışlı olsa da tekil bilgilere değil genel kapsayıcı görüşlere (*hakâyık-ı muhîta*) eğilimlidir. Amacı evreni bir bütün olarak kavramaktır. Bu amaca en uygun iki bilimin astronomi ve psikoloji olduğunu bizzat kendi söylemektedir. Diğer bilimlerle uğraşması da "*kâ'inâtı 'umûmî ve şümûllî bir nazarla yakından tedkîk etmek arzûsunu tatmin için idi*".

Mehmet Ali Tevfik'e göre, Hoca Tahsin aynı zamanda bir şairdi. Ancak şiirleri, kişisel duygularını değil, sözgelimi evrenin sonsuzluğu ve yüceliği gibi, genel hakikatleri ve bunun karşısında duyduğu sevinci ifade etme aracıydı. Yazar, Hoca Tahsin'in eserlerini inceleyip değerlendirmenin çok uzun süreceğini belirterek yazısında bunlardan sadece astronomi şiirinin şerhiyle yetineceği ifade eder. Evren hakkında astronomi biliminin ortaya koyduğu gerçekleri betimlediği gerekçesiyle söz konusu şiiri, "*bir şiir ve gerçeklik şaheseri*" (*bir bedi'a-ı şîr ve hakikat*) olarak adlandırır ve onu *Ganimetler/Les Trophées* adlı şiir kitabının sahibi dediği şiirde gerçekçiliğin (realizm) temsilcilerinden Fransız parnasyen şair Jose Maria de Heredia'nın (1842-1905) "*Mercan Kayalığı*" (*Le Recif De Corail*) adlı şiirine benzetir. Zira Heredia yazdığı bu şiirde konuyu bir jeoloji uzmanı gibi nasıl betimlemişse⁵¹ Hoca Tahsin de astronomi şiirinde evreni aynı şekilde gözler önüne sermiştir. Mehmet Ali Tevfik, yine de şiiri kişisellikten soyutlamanın bir sınırı olması gerektiği, yoksa edebi eserlerde güzelliğin ortadan kalkacağı uyarısından sonra Hoca Tahsin'in astronomi şiirinin şerhine geçer. Ancak bu şerh şiirin tüm beyitlerini kapsamamaktadır. Yazar önceki beyitleri "*Rahmetli Hoca Tahsin Efendi evrenin görünümünü hayretler içinde açıklamaya çalıştıktan sonra diyor ki*" ifadesiyle geçerek şerhe şiirin "*Bu mecerrede muhât olmuş nücûm-ı bî-şumâr/Bir mükemmel şemsdir her kevkeb-i çarh-ı berîn*" şeklindeki on yedinci beytiyle başlamaktadır.

Beytin açıklaması, Samanyolunun (*mecerrre*) "yıldızlı gökyüzünde, iki kola ayrılan, düzensiz şekilli, beyazımsı serpinti, göksel bir kemer, göksel nehir, süt ırmağı, taranmış bembeyaz yün topağı" gibi ifadeler içeren betimlemesiyle başlar. Eski Yunan mitolojisinde, Eski Mısırlılarda ve Hristiyanlardaki Samanyolu anlayışlarına kısaca değinildikten sonra bu konudaki en doğru görüşün "*sayısız, hesapsız yıldız topluluğundan başka*

⁴⁹ Hayreddin Karaman, "Efgânî, Cemaleddin", *TDVİA*, c. 10, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 457-458.

⁵⁰ Bkz., Şemseddin Sami, "Hoca Tahsin", *Hafta*, 5, (İstanbul 20 Şevval 1298): 72-76; 6 (27 Şevval 1298): 91-96.

⁵¹ Heredia'nın şiiri için bkz., Jose-Maria De Heredia, *Sonnets From The Trophies*, Rendered into English by Edward Robeson Taylor, (San Francisco 1913), 132. 14 mısralık şiir şöyle Türkçeleştirilebilir: MERCAN KAYALIĞI- Dalganın altındaki güneş, garip bir şafak gösterisi gibi/Sınırsız mercan ormanı ağaçlarını aydınlatır/Denizlerin ılık havzalarına karıştığı yerde/Balon gibi şişmiş çiçekli canlı bitkiler. Ve tuzun ya da iyotun renk tonlarını bilenler-/Yosunlar, algler, denizkestaneleri ve anemonlar-/Mor, görkemli süslemelerle örter,/Madrepore türü mercanın kıvrımlı taşını. Yanardönerliği sönmüş devasa bir balık/Saydamlığının parlaklığıyla, dalların arasında yüzer./Berrak gölgede kayıtsızca avlanır; Ve aniden, alev rengi yüzgecinden/Bir ürperti, hareketsiz, kristal maviliği/Zümrüt, altın ve sedefin hızla oynar.

bir şey değildir" diyen Demokritos (MÖ 460-370) tarafından ortaya konduğu belirtilir. Ardından Herschel'in (1738-1822) Kuğu Burcu'ndaki dar bir alanda iki bin yıldız gözlemlediği ve astronom Moro'nun? (مورو) Samanyolu fotoğrafı üzerinden yüz kırk milyondan fazla yıldız sayıldığı şeklindeki ifadelerinden hareketle bu sayının Samanyolu'ndaki gerçek yıldız sayısına göre bir hiç olduğu söylenir. Güçlü teleskoplar icat edildikçe gökyüzünde bir ışık dokusu gibi görünen "Samanyolunda sayısız yıldız içerildiği" anlaşılacaktır.

Beytin Samanyolu'nda Güneşimiz gibi pek çok Güneş bulunduğunu söyleyen ikinci mısrasını açıklarken Mehmet Ali Tevfik'in Güneş ile Dünya mesafesi, Dünya'nın çapı, "meslek-i Şemsînin son seyyâresi" denilen Neptün'ün Güneş'e uzaklığı, Samanyolu'nun Dünya'ya en yakın takımyıldızı denilen Centaurus'un ilk yıldızının, Sirius'un, Büyük Ayı takımyıldızındaki 1830 Grumberg yıldızının Dünya'ya uzaklığı gibi çeşitli yıldızların uzaklık ve büyüklüklerine dair daha fazla sayıda niceliksel astronomi bilgisi verdiği görülmektedir. Bütün uzaklık birimleri kilometre olarak verilmekte ve ortaya çıkan milyon, milyar hatta trilyonlarca kilometre mesafelerin büyüklüğü, Dünya'dan Güneş'e gitmek için uç uca 12000 Dünya eklemek gerekirdi ya da dönemin en önemli kara ulaşım aracı olan bir trenin saatteki hızı 120 km olsaydı ancak 130 yılda Güneş'e ulaşılabilirdi veya Güneş ışığının Dünya'ya sekiz dakikada ulaşması örnekleriyle yapılan kıyaslamalarla okuyucuya hissettirilmek istenmektedir. Tefrikanın ilk bölümü, sağlıklı bir düşünmeyle, bu kadar büyük ve kavraması zor boyutlardaki Samanyolunun küçücük görünen parlak yıldızlarının bize hayat veren devasa Güneşimiz gibi hatta ondan daha büyük sayısız Güneşler içereceğinin kolayca anlaşılabilceği şeklindeki ifadelerle sona ermektedir.⁵²

Hoca Tahsîn "dimağın bevatıldan büsbütün tahlîs ve ma'âlî ile tezyîn itmiş bu büyük âdem"

17. beytin açıklaması, makalenin, *Resimli Kitâb*'ın 5. sayısındaki ikinci bölümünde de sürmektedir. Astro-nomideki yıldızların parlaklık ölçümü yöntemi ve çift yıldızlar kavramına dayanan iki örnek daha verilerek beytin ikinci dizesinde ifade edilen Samanyolu'nda Güneşimizin tek olmadığı, pek çok Güneş bulunduğu konusu tamamlanmaktadır. Makalenin ikinci bölümü esas olarak şiirin 18, 19, 20, 21. beyitlerinin şerhini içermektedir.

Yazar, ismi zikredilmeyen çeşitli Arap şairlerinin betimlemeleri ve Türkçede Samanyolu'na "Samanuğrusu" denildiği gibi ifadelerin ardından Hoca Tahsin'in 18. beyitte Samanyolu için oluş harmanı (*hirmen-i kevn*) ve inci taneleri (*hubûbî gevherîn*) nitelemesini kullanmasını son derece estetik (*bedî'i*), yetkin ve etkileyici bulur. Beytin kısa açıklaması, yazarın, Samanyolunu, mavi bir kadife üzerine serpilmiş kırmızı yakutlar, yeşil zümrütler, akikler, inciler, zebercetler, şeffaf elmaslar içeren kutulara benzeterek ortaya attığı "bu değerli kutuları incilerle süsleyen kim?" sorusu ve buna verdiği "doğa perisi" (*perî-i tabî'at*) şeklindeki ilginç sayılabilecek yanıtıyla sona erer.

Mehmet Ali Tevfik 19. beyit dolayısıyla, evrende bizim Güneşimizden ve gezegenlerinden çok daha büyük güneşler ve uyduları bulunduğu ancak aradaki mesafenin olağanüstülüğü yüzünden bunları aydınlık bir nokta gibi gördüğümüz ya da yok zannettiğimizi, ayrıca bunların yaydıkları ısı ve ışıkların uzayda sönüp gitmediğini, Perseus takımyıldızının Algol adlı çift yıldızının parlaklık derecesine (*kadr*) ilişkin bilgileri örnek vererek açıklar. Sonraki beyti şerh etmek için ilk dizesini zikretmeyi yeterli görür. Buna göre, eğer Dünyamız şeffaf bir yapıda olsaydı, Samanyolunun bizi her yönden kuşattığını, Güneşimizin bu sonsuz genişlik içinde hiç hükmünde bir damla gibi kaldığını görürdük. Peki ya Dünyamız? Güneş sistemi içinde bile bir önem taşımayan, sistemdeki Jüpiter gibi kendinden 300 kat Satürn gibi 90 kat büyük gezegenler yanında bir oyuncak gibi kalan Yer, bir zerre, mikroskobik bir kum tanesidir!

21. beytin şerhinde, Hoca Tahsin'in ilgili dizelerdeki iddiasından hareketle, öteden beri insanların ilgisini çekmiş ve hala çok merak edilen bir konu olan, başka gezegenlerde yaşayan canlılar olup olmadığı sorusu ele

⁵²Mehmet Ali Tevfik, "Bir Bedî'a-i Şi'ir ve Hakikat", 361-371.

alınmaktadır. Mehmet Ali Tevfik, bu konuda, “*kafası batıl görüşlerden tamamen arınıp yüksek düşüncelerle dolu büyük insan*” dediği Hoca Tahsin’le aynı fikirdedir. Ona göre, pek çok düşünür tarafından doğru kabul edilen bu görüş, bilimlerin ve özellikle astronominin her yeni buluşuyla güçlenmektedir. Mehmet Ali Tevfik bu görüş lehine, diğer gezegenlerin de Dünya gibi Güneş’ten kopup ayrılmış olması, onlardan hiçbir fiziksel ya da astronomik üstünlüğünün olmaması, ilk biçimlere uygun yaşamın onlarda da olabileceği, Dünya’ya özgü yaşam koşullarının diğerleri bir yana Merkür, Venüs, Mars’ta da belirlendiği, çevreye uyum gereği farklı ortamlara uygun organizmaların varlığını düşünmenin akıllıca olacağı, şimdikinden tümüyle farklı kimyasal yapı ve biçimlerde organizmaların mümkün olduğu gibi “bilimsel” dediği altı kanıt sunar. Bölüm, “*‘ilmü’l-hayât ve ‘ilmü’r-rûha ‘â’id tedkîkât-ı kıymet-dâriyla meşhûr*” denilen Fransız bilgin Charles Richet’nin [1850-1935] yirmi beş bin kinin sülfat tabletinden birisinin saf olmadığı belirlenmişse diğerleri içinde de böylelerinin olması yüksek olasılıktır örneği üzerinden, evrende sadece Dünya’da yaşam bulunduğu iddiasının zayıf ihtimal ve akıl dışı olduğu şeklinde özetlenebilecek görüşleriyle sona ermektedir.⁵³

Hoca Tahsîn Efendî’nin “*hakikatlerle perveriş-yâb olan rûhı... hayâtın kitâbe-i tabî’atın birkaç satrını okuyabilmekten ‘ibâret olan yegâne safâsını sükûn-ı tamm içinde sürdî*”

Beyte ilişkin son açıklamalar, makalenin üçüncü bölümünün başında da sürdürülmektedir. Mehmet Ali Tevfik burada diğer gezegenlerdeki insanları, onların kurumlarını görebilmenin bizim için çok yararlı olacağını ve insanlığı başka bir aşamaya sokacağını, fakat sulama kanallarını, kutuplarını ve karlarını gözlediğimiz Mars’ın Dünya’ya en yakın olduğunda bile aradaki mesafenin 56 milyon kilometreyi bulmasından bahisle bunun imkânsızlığından söz eder. Söz konusu devasa uzaklıklardan ötürü Dünya’ya mahkûm köleler olduğumuzu ve bu yüzden Hoca Tahsin’in hiçbir varlığın kendi olduğu gezegenin sınırlarını dışına çıkmayacağı, tüm varlıkların gezegenlerinin ebedi mahkûmları olduğu sözüyle bu beytin şerhini bitirir.

Mehmet Ali Tevfik’in “Mars’ın sulama kanalları” ifadesi dolayısıyla dile getirdiği Mars’ta yaşam olduğu görüşü, bilindiği üzere son devirlerin yaklaşık yüzyıl süren oldukça heyecan verici ilginç bilimsel hatalarından biridir. Zira 1877 yılında İtalyan astronom Giovanni Virginio Schiaparelli (1835-1910) çok kaliteli bir teleskopla kavuşum yani gezegenin Dünya’ya en yakın olduğu zamanların birinde Mars’ın haritasını çıkarmak istemiş, bu çalışmada dar koyu renkli alanlara “doğal” nehir yatağı anlamında İtalyanca *canali* adını vermişti. Bu sözcük İngilizceye *channel* yerine hatalı olarak zeki canlıların ürünü olabilecek nehir kanalı anlamında *canal* şeklinde çevrilince Mars’ın, kutuplarındaki suyu tarım için tropik bölgelere getiren su kanalları inşa etmiş zeki canlıların gezegeni olduğu anlayışı yerleşti. Ancak 1947’de Hollanda asıllı Amerikalı astronom Gerard Peter Kuiper’in (1905-1973) Mars’ın kızıl ötesi ışığının analizinden atmosferinin tümüyle karbondioksitten oluştuğunu saptamasıyla Mars’ta yaşam ve gelişmiş bir uygarlık bulunduğu fikri tarihe karıştı. Ayrıca 1976’da ABD tarafından gönderilen Viking 1, 2 adlı iki uzay aracı sayesinde Mars’ın toprağında hiçbir organik madde izi saptanamadı. Öte yandan gezegende kolları da olan kuru nehir yatakları izlerine rastlanmıştır. Bu durum çok eski dönemlerde Mars’ta oldukça fazla sıvı su kaynağı olduğu düşüncesini doğurmuştur.⁵⁴

Hoca Tahsin’in hiçbir varlığın kendi gezegeninin sınırlarını aşamayacağı görüşüne gelince, o bu konuyu *Hilkat yâhût Târîh-i Tekvîn* adlı eserinde ele almaktadır. Hoca Tahsin burada insanların ve keza diğer varlıkların gezegenler arası seyahatin yolunu bulamayacaklarını dolayısıyla gezegenlerinin daimi mahkûmu (*mahbûs-ı dâ’imî*) olarak kalacaklarını söylemekle birlikte bu öngörünün sadece bizim Güneş sistemimiz için geçerli olabileceğini diğer galaksilerin sakinleri için böyle bir genelleme yapmaya hakkımız olmadığını eklemekten geri kalmaz. Ayrıca eserin sonuna doğru bilim yapan akli (*‘ilm u ‘akl-ı pür-tedbîrin kuvveti*)

⁵³ Mehmet Ali Tevfik, “Bir Bedî’â-i Şî’ir ve Hakikat”, 461-467.

⁵⁴ Isaac Asimov, *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, çev: Elif Topçugil, (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), 377, 589. 673.

sayesinde, belki de bütün evrenleri kontrol altına alıp, zaman mekân sınırlamasını aşarak yıldızlar arasında gezip dolaşacak akıllı yaşam formlarının ortaya çıkabileceğini ileri sürer.⁵⁵

Makalenin son bölümünde 22, 23, 24, 27 ve 28. beyitlerin açıklamasının yapıldığı, evrenin şeklinin küre ve merkezinin her yer olduğu söylenip cisimleri oluşturan atomların altıntopa benzetildiği 25 ve 26. beyitlerle son yani 29. beytin şerh edilmediği görülmektedir. Mehmet Ali Tevfik, 22. beytin açıklamalarını ilk dizide geçen “*âlet-i tahlil*” kavramına dayandırmaktadır. Buna göre, bizden ne kadar uzakta olursa olsunlar gökci-simlerinin yapısını, ışığı analiz eden aletle yani spektrum (*tayf*) yoluyla büyük bir doğruluk ve güvenilirlikle öğrenebiliriz. Zira Güneş spektrumunda renkleri birbirinden ayıran sekiz ince dikey siyah çizgi vardır. Her ışık kaynağının spektrumu farklı olmakla birlikte bu çizgilerin düzeni değişmemektedir. Dolayısıyla bu spektrum çizgileri bir ışık kaynağını inceleyip öğrenmenin sır dolu (*mu‘ammâ-engîz*) alfabesidir. Nitekim bilim insanları yüzyıldır bu alfabe ve anahtar üzerinde çalışarak bunu sonrakilere hediye etmişlerdir. Bu spektroskopik analiz denilen yöntemdir. Bu yöntem Güneş’e ve yıldızlara uygulanarak onların yapısı anlaşılmıştır. Böylece Güneş’te yeryüzündeki demir, sodyum, kalsiyum vb. gibi elementlerden bolca bulunduğu, gezegenlerin bizimki gibi atmosferleri sahip olduğu, daha da önemlisi Samanyolundaki yıldızların beyaz-mavimsi, sarı, turuncu ve kırmızımtırak olmak üzere dört grup oluşturdıkları anlaşılmıştır. Yıldızların evrim aşamalarını gösteren bu grupların ilkindekiler temel ögesi hidrojen olan, bu sebeple yaratılışın ilk ögesinin su olduğunu söylememize izin veren, yeni doğmuş, son derece sıcak gökcisimleriyeğin tümüyle kırmızı olan sonuncular yok olma, sönme sürecindedirler. Spektroskopi yöntemi bunlara ilaveten bize madenlerin oluşma aşamalarını ve uzaydaki tüm maddelerin aynı kimyasal yasalara bağlı olduğunu da göstermektedir.

Mehmet Ali Tevfik’in bu beytin açıklamasında sözünü ettiği spektroskopik analiz yönteminin tarihçesine kısaca değinmek gerekirse, önceki gelişmeler bir yana, bilindiği üzere 1802’de tayfın yapısını incelemeye başlayan W. Wollaston (1766-1828) ve spektroskopta 576 siyah çizgi tespit eden J. Von Frunhofer (1787-1826) gibi çeşitli bilginlerin ardından⁵⁶ spektroskop, 1859’da kimyacı R. W. E. Bunsen (1811-1899) ve fizikçi G. R. Kirchhoff (1824-1887) tarafından geliştirilmişti. Başta Bunsen olmak üzere bilim insnaları bu yöntemi kullanarak sezyum, rubidyum, talyum, indiyum, galyum, skandiyum germanyum gibi periyodik cetvelin eksik kalan birçok elementini buldular.⁵⁷ Ancak Bunsen ve Kirchhoff’un, çeşitli tayf tipleri için geçerli oldukça basit üç yasaya dayandırarak açıklığa kavuşturup Fraunhofer çizgilerinin esrarını çözdüğü, spektral analizin en şaşırtıcı uygulaması yıldızlar astronomisinde oldu. Buradaki sorunlardan birincisi tayf çizgilerinin gerçekten Yeryüzündeki kimyasal elementleri temsil ettiğini doğrulamak; daha önemli olan ikincisiyse, yıldızların tayf çizgilerini, onların görünen büyük renk ve parlaklık çeşitliliklerini anlamlı kılacak şekilde, sınıflandırmaktı. W. Ramsay’ın (1852-1916) 1895’te, daha önceden Güneş spektrumunda tespit edilen ancak Yeryüzünde bulunduğu bilinmeyen bir gaz olan helyumu laboratuvarında izole etmesiyle gökcisimlerinde kimyasal elementlerin bulunduğu düşüncesi kesinlik kazandı. Çeşitli girişimlerin ardından ikinci sorunla ilgilenenlerden Angelo Sechhi (1818-1878) yıldızları 1860’ların sonunda beş sınıfa ayıran pratik bir sınıflandırma tasarladı. Spektral yıldız sınıflandırma katologları, H. Draper (1837-1882), erken ölümü nedeniyle Draper’in çalışmaları kendisine teslim edilen Harvard Gözlemevi’nden E. Pickering (1846-1919) ve A. J. Cannon (1863-1941) vb. tarafından geliştirildi. Draper’in sınıflamasına dayanan E. Hertzsprung (1873-1967), uzaktakilerin parlaklıklarının daha az ve mavilerin kırmızılardan daha parlak olmasından hareketle, yıldızların gerçek ve görünür parlaklıklarını karşılaştırarak uzaklıklarını belirlemeye çalıştı. Bundan bağımsız olarak yine Draper’in sınıflamasına dayanarak H. N. Russell (1877-1957), tayf analizinde mavilerin en sıcak kırmızılardan en soğuk olmasından hareketle, yıldızların yapısını inceledi. Sıcaklıklarla tayf sınıfları arasındaki bağlantı, daha önce 1868’de helyumu bulup

⁵⁵Hoca Tahsin, *Hilkat yâhût Târîh-i Tekvîn*, haz: R. Demir, A. Utku, B. Yurtoğlu, (Konya: Çizgi Kitabevi 2011), 84-87.

⁵⁶Colin A. Ronan, *Bilim Tarihi*, çev. E. İhsanoğlu-F. Günergun, (Ankara: Tübitak, 2005), 522-523.

⁵⁷Stephen F. Mason, *Bilimler Tarihi*, çev. Umur Daybelge, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2011), 427.

adını da koymuş olan Norman Lockyer (1836-1920) tarafından 1888'de İngiltere'de geliştirilmişti. Böylece 1914 yılında ortaya H-R olarak adlandırılıp, yıldızların büyük çoğunluğunun parlak mavi yıldızlardan sönük kırmızı yıldızlara giden bir yaşam veya evrim süreci içinde olduklarını gösteren Hertzsprung-Russell diyagramı ortaya çıktı.⁵⁸ Mehmet Ali Tevfik'in 22. beyitte yer alan spektroskop ile ilgili açıklamalarında, bu yöntemle ilgili hiçbir Batılı bilim insanının adı geçmemektedir. Ancak makalenin yazılış ve yayımlanış tarihi göz önüne alınırsa Secchi'nin sınıflamasına dayanan bilgiler içeren Batılı eserlerden yararlandığı düşünülebilir. Öte yandan metinde, bir sonraki sırada bulunan 23. beyte ilişkin şerhin girişinde, Samanyolu'ndaki yıldız yoğunluğunun merkezden çevrede doğru gidildikçe 4/54 oranında azaldığı söylenirken, *"İnkilte hey'et-şinâslarından (Norman Lokyer)in beyânâtına nazaran"* denilerek, bu bilginlerden adı geçen N. Lockyer'in çalışmalarına işaret edildiği de belirtilmelidir.

"Aceba semâda parlayan kevâkib-i mer'iyenin cümlesi keh-keşânda dâhil midir?" sorusuyla başlayan 23. beytin şerhinde, gökyüzündeki yıldızların Samanyolu'ndakilerden mi ibaret olduğu gibi ilginç bir konu ele alınmaktadır. Gerçekten bu, şiirdeki uzak görüşlü ifadelerinin aksine hem Hoca Tahsin döneminde hem de Mehmet Ali Tevfik'in bu makaleyi yayımladığı zamanlarda galip görüş durumundaydı. Mehmet Ali Tevfik, gökyüzünde gördüğümüz tüm gök cisimlerinin Samanyolu'na ait olduğunu, kutbuna doğru gittikçe Samanyolu'nda bulunan gök cismi yoğunluğunun kademeli bir biçimde azaldığını, bununla birlikte boyu için 160 000 trilyon kilometre, ışığın bu mesafeyi kat etmesi için 120 000 yıl değerlerini verdiği Samanyolu'nun sonsuz uzayda bir zerre kadar öneminin olmadığını söylemektedir. Zira sonsuz uzay içinde bizimki gibi hatta ondan çok daha büyük binlerce Samanyolu vardır. Hoca Tahsin şârihi, astronomi tarihinde 20. yüzyıla kadar Samanyolu dışında gözlenen tüm gök cisimlerinin nebular olarak adlandırılmasına uygun olarak, sonsuz uzay için *"işte lâ-tenâhînin keh-keşânlarını bu nebuluzlar teşkil ediyor"* demek ve nebularları, gökyüzünün şurasında burasında gözlenen, yaygın, beyazımtırak, çoğu küre, diğerleri düzensiz farklı biçimde, beyaz bulut diye tanımlamaktadır. Ardından ünlü Herschel'in Samanyolumuzla ilgisi olmayan sonsuz uzaya saçılmış nebular hakkında hiçbir bilgimiz olmadığı ve Emile Picard'ın (1856-1941) bu görüşü tasdik ederek bunların sayısının on bin olduğu gibi ifadelerine dayanarak bir tane değil milyarlarca evren olduğunu söylemekte ve konuyu nebularların uzaklığına dolayısıyla büyüklüğüne getirmektedir. Buna göre, nebularlar o kadar büyüktür ki bunu göstermek için sahip olduğumuz en büyük sayı okyanusta bir kum tanesi gibi kalır. Samanyolumuzun, teleskoplarda nebular gibi beyaz bir leke gibi görünmesi için Aragon'un (1786-1853) hesaplamalarına göre 334 kat yani ışığın beş milyon yılda ulaşabileceği kadar uzağa taşınması gerekir. Orion takımyıldızında bulunan en güzel nebulalardan biri bize en yakın yıldızlardan sadece yarım saniyelik görünür büyüklükte olup 5 trilyon 400 milyar kilometre gibi 120 kilometre hızla beş altı milyon yılda kat edilebilecek bir uzunluğa sahiptir. Ayrıca bu sayılar basit birer tahmin olup nebularların gerçek boyutları bunlardan milyonlarca kez daha büyüktür. Dolayısıyla spektroskopiyle özellikle hidrojenle oluşan gaz kütleri olduğu anlaşılan *"nebuluzlar hâl-i teşekkülde birer yeni kâ'inât olup milyarlarca senede birçok safahât-ı tekâmül geçirdikten sonra fezâ-yı esîrîde diger kâ'inâtlara iltihâk edecek ve milyonlarca kevâkibe mehd-i zuhûr olacaktır"*. Bu beytin şerhi, Hoca Tahsin'in, yine *Hilkat yâhût Târîh-i Tekvîn* adlı eserinden⁵⁹ alınıp, evrende kimisi henüz oluşmuş, kimi olgun, kimi yaşlı, kimi ölü binlerce⁶⁰ büyük Samanyolu, milyonlarca güneş ve çevresinde dönen gezegenler olduğu, bu uçsuz bucaksız evrende Dünya'nın ve insanın varlığının, hatta insanlık tarihinin süresinin bir kum tanesi gibi küçük kaldığı şeklindeki ifadeleri ve Mehmet Ali Tevfik'in adını vermediği bir Batılı düşünürü atfen insanın büyüklüğünün bu küçüklüğünde yattığı yani evrenin sonsuzluğu

⁵⁸Colin A. Ronan, *Bilim Tarihi*, 523. 577-578.

⁵⁹Hoca Tahsin, *Hilkat yâhût Târîh-i Tekvîn*, 47,76.

⁶⁰Hoca Tahsin, *Hilkat yâhût Târîh-i Tekvîn*'in önceki dipnotta belirtilen sayfalarında, yaşadığı dönem itibarıyla, Samanyolu dışında evrende belirlenen galaksilerin sayısının 4500 olduğunu söylemektedir. Nitekim bu rakamı *"İtdiler ta'yîn dört beş bin sehâbi rasidîn"* diyerek astronomi şiirinin, burada şerh edilen, 23. beytinin ikinci dizesinde de dile getirmektedir.

içinde bir hiç konumundayken akli ve zekâsıyla sakin ve keyifli biçimde bu alanı kavramasından kaynakladığı yolundaki görüşüyle sona erer.

24. beytin, evrendeki her bir Samanyolu'nda milyonlarca Güneş bulunduğu şeklindeki ilk mısraının açıklaması için Camile Flammarion'un (1842-1925) nebuların yani galaksilerin öğelerinin yıldız kümeleri olduğu ve William Parson'un (1800-1867) ünlü teleskobuyla Orion takımyıldızındaki nebula da bir güneşler girdabı gözlemlediği ifadeleriyle yetinilmektedir. Gökyüzünde her güneş sisteminin kendi uydularıyla birlikte yüzdüğü biçimindeki ikinci dizenin şerhinde ise durağanlık, hareketsizlik ve değişmezliğin görünüştedir denilen evrendeki değişimin iki yönüne dikkat çekilmektedir. Bunlardan birincisinde gök cisimleri, içindeki maddeleri dönüştüren, bir kimyagerin bile hayal edemeyeceği, yüksek sıcaklıktaki potalara/ocaklara benzetilmekte, ikincisinde ise gökyüzünün, görünümünü hissedilmez derecede değişime uğratan sürekli ve büyük bir hareket içinde olduğu ifade edilmektedir. Güneş ve Dünya'nın Sirius'tan uzaklaşıp hızla Lyra takımyıldızına doğru giderken, Büyük Ayı takımyıldızında bulunan gökyüzünün en hızlı yıldızının da “*sâniyede asgari olarak üç yüz bin kilometre mesâfe kat' iderek fezâda*” yıldırım gibi ilerlediği şeklindeki örnekler eşliğinde gök cisimlerinin, aradaki mesafelerin büyüklüğü yüzünden algılayamadığımız yüksek hızlarla, esirle dolu uzayda (*fezâ-yı esîrî*) değişik yönlerde doğru hızla yol aldığı söylenmektedir.

Burada Mehmet Ali Tevfik'in “ışık hızı”nda yol alan gök cisimleri ve “esirle dolu uzay” ifadeleri üzerinde durmak gerekir. Bilindiği üzere ilkçağ felsefe ve biliminin en dikkat çekici kavramlarından biri esir veya etherdi. Gözle görülmez, hissedilmez son derece latif bir madde olarak düşünülen esir ile bir yandan tanrısal olduğuna inanılan gök cisimlerinin yapısı açıklanmakta, öte yandan da Aristocu bilimin doğa, boşluktan nefret eder kuralı doğrultusunda uzayın farklı bir maddeyle yani esirle dolu olduğu varsayılmaktaydı. Bu kavram, özellikle optikte ışığın dalga modeli teorisi dolayısıyla, dalgaların hareket edeceği bir ortam olması zorunluluğu yüzünden, modern fizik ve astronomide de uzun süre kullanıldı. Böylece uzayın elle tutulup gözle görülemeyen esir ile dolu olduğu anlayışı neredeyse 20. yüzyıla kadar devam etti. Elektrik ile manyetik alanı birleştirerek ışığın elektromanyetik dalgalar şeklinde yayıldığını gösteren J. C. Maxwell'in (1831-1879) elektromanyetizma teorisi ile esir görüşü daha da güçlendi. Buna karşılık, eğer esir denilen bir ortam varsa, cisimlerin hareketi bu ortamda dalgalanmalara yol açmalı ve bu dalgalanmalar, söz konusu cisimlerin hızlarını azaltacak ya da artıracak biçimde etkilemeliydi. Bu varsayımdan yola çıkan A. A. Michelson (1852-1931) ve E. W. Morley (1838-1923) adlı bilim insanları, 1887'de yaptıkları deneylerde, Dünya'nın dönüş yönü ve buna dik olarak gönderdikleri ışık ışınlarının hızında bir farklılık olmadığını belirlediler. Bu sonuç, ya Dünya'nın hareketsiz olduğu ya da esirin olmadığı seçeneklerini ortaya koyuyordu. A. Einstein'ın (1879-1956) 1905'te ortaya attığı Özel Görelilik Kuramı, durağan uzay fikrinin yanı sıra fiziksel olaylar üzerinde hiçbir etkisi olmayan esirin varlığının da gereksizliğini gösterdi. Einstein ayrıca doğadaki en yüksek hızın ışık hızı olduğunu, dolayısıyla hiçbir cismin ışıktan daha hızlı hareket edemeyeceğini, aşarsa tümüyle enerjiye dönüşeceğini ve ünlü formülüyle de ortaya çıkacak enerjinin miktarını gösterdi.⁶¹

Bu açıklamaların ardından tekrar Mehmet Ali Tevfik'in şiir şerhine dönersek, Mehmet İzzet ve Salih Zeki (1864-1921) gibi Darülfünun başta olmak üzere Darüşşafaka vb. gibi dönemin bilimsel eğitim veren kurumlarında matematik ve doğabilimleri öğretmiş ünlü bilginlerin yazılarında da görüleceği üzere⁶², esir kuramı Osmanlı son dönem modern popüler bilim metinlerinde en çok dile getirilen görüşlerden biriydi. Benzer şekilde Mehmet Ali Tevfik de Hoca Tahsin'in şiir şerhinde, bu görüşle birlikte Einstein'ın kuramının hilafına uzayda ışık hızıyla hareket eden gök cisimlerinden bahsetmektedir. Bu durum Mercan İdadisinden sonra hukuk öğrenimine yönelen yani asıl ilgisi astronomi olmayan genç yazarın bu makalesinin yayınlandığı 1909

⁶¹ Colin A. Ronan, *Bilim Tarihi*, 517-519, 573-576.

⁶² Bilal Yurtoğlu “Fenn gazetesindeki bilimsel makaleler ve Salih Zeki'nin Darülfünun'daki Birinci Konferansı”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 17 (1), 2015, 42-88.

yılında Batı'da esir teorisi ve özellikle görelilik kuramıyla ilgili tartışmaların henüz bir sonuca bağlanmamış ya da sonucun yaygınlaşmamış olmasının yanı sıra, yararlandığı Batılı kaynakların bu konularla ilgili bilimsel tartışmaları ve sonuçları içermeyen, en iyi ihtimalle 19. yüzyılın ikinci yarısına ait, muhtemelen son derece popüler astronomi eserleri olmasına yorulabilir.

Makalede 25 ve 26. beyitler atlanarak, mikroskopun, bir damla suda, derin ve geniş gök cisimleri evreninden daha şaşırtıcı nice evrenler gösterdiğini söyleyen 27. beytin açıklamasına geçilmektedir. Açıklama, sonsuz büyük (*a'zam-ı nâ-mütenâhî*) kavramının karşısına konulan sonsuz küçük (*asgar-ı nâ-mütenâhî*) kavramı üzerinden yapılmaktadır. İlki milyarlarca evrenin yer aldığı uzaydır; ikincisi ise organizmaların temel birimi olup boyu bir milimetrenin binde onunu geçmeyen hücrelerdir. Protoplasma, çekirdek, sentrozom, nükleol gibi birçok yaşamsal öge içeren hücre, basit değil bileşiktir. Dolayısıyla bizim için çok küçük olan bir böcek, milyonlarca organik varlığı içeren evren içinde evrendir. Nitekim Leeuwenhoek (1632-1723) bir milyar haşlamının bir kum tanesi kadar sıvı kütle oluşturmadığını göstermiş, mikroskopla bir damla suda bir milyardan fazla yani Yeryüzündeki insanların sayısından yetmiş kat daha fazla sayıda canlı bulunduğu ortaya çıkarılmıştır. Dahası Ehrenberg (1795-1876) bu sonsuz küçükler üzerinde bir de parazitler denilen daha küçük canlıların yaşadığını kanıtlamıştır. Dolayısıyla bir damla suda evrenler, o evrenlerin içinde başka evrenler bulunmaktadır.

27. beyitle bağlantılı olup, mikroskobik canlıların ömürlerinde saniyelerin bir yıl gibi uzun olmakla birlikte, bu sürelerin yıldızlarıncıyla kıyaslandığında bir an gibi kaldığını söyleyen 28. beytin şerhinde Mehmet Ali Tevfik, aynı zamanda son derece felsefi bir konu oluşturan zaman kavramını ele almaktadır. Burada, her zamanki gibi isim zikretme de yine Hoca Tahsin'in *Tarîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat* adlı eserinden⁶³ alıntılanmış sözlere dayanarak, çok kullanılan bir sözcük olmakla birlikte, tanımlanamaz ve nesnel bir varlığı yoktur dediği zamanın göreliliğinden söz etmektedir. Mehmet Ali Tevfik'e göre zaman, örneğin Anadolu'da çocukların doğumu için sözgelimi "çiçek ayı"nın, Hicret için Güneş'in Başak Burcu'na 1286 yıl önceki girişinin başlangıç alınması ve bunların tekrarının kaydedilmesi gibi, başlangıç olarak kabul ettiğimiz olayların yinelenme sayısı ile ölçülmektedir. Eğer evren durağan olsaydı zaman kavramı tasarlanamazdı. Ayrıca Yer'in Güneş çevresinde dolanım süresinin yani bir yılın sözgelimi Merkür ve Uranüs için farklı farklı olması da zamanın göreliliğini gösterir. Aynı durum gün için de geçerlidir. Mehmet Ali Tevfik göreliliğin, zamanın geçmiş, şu an, gelecek bölümleri için de söz konusu olduğunu söylerken, 24. beyitteki durumun aksine, Einstein'ın görelilik kuramından örnekler verir gibidir. Şöyle ki en yakın yıldızın ışığı bize dört küsur yılda ulaşmaktadır. Dolayısıyla biz şu anda o yıldız baktığımızda bu kadar yıl önceki halini görmekteyiz. Yani bizim şu anımız o yıldızın geçmiş zamanıdır. Yıldız yok olsa biz onun yokluğunu, yani geçmişini, gelecekte fark edebileceğiz. Dolayısıyla evrenin görünümü bizi sonsuzluk fikrine ve bu sonsuzluk takviminde milyarlarca yılın saniyeden farkı olmadığına götürmektedir. Böyle bir evrende Dünya'nın kaybının bir noktanın eksikliği bile sayılamayacağından, Yeryüzünde yaşayan insan bu manzaraya bakıp kendini beğenmişlikten ve bunun yol açtığı dövünmelerden kurtulmalıdır. Mehmet Ali Tevfik, Hoca Tahsin'in de bu anlayışa sahip olduğunu, yine eser ismi vermeden onun *Tarîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat* adlı eserinin "*Bir sahrâ-yı kübrâda zer' olunan milyonlar ile kile tuhmun bir dânesi bi'l-farz topraksız bir taş üzerine gelmekle veyâhûd başka 'ârız sebebiyle ol dânenin pâ-y-dâr olmamasından mahsûlâta noksân 'ârız olmuş olur mı? Heyhât!..*"⁶⁴ şeklindeki bitiş cümlelerini aktararak ifade etmektedir. Ona göre, Hoca Tahsin bu yüce gerçeği kavradığından yaşamı boyunca hiçbir zaman bencillik etmemiş, bağırıp çağırmamış, dövünmemiştir. Ruhu gerçeklerle, yüce düşüncelerle eğitildiği

⁶³Örneğin eserin ilk paragrafındaki "*zamân ı bî-pâyân mebde' ve müntehâsır bir nehr-i serî'u'l-cereyândır ki mecrâsı mahall-i inkılâbât-ı kevnîye ve mevrîd-i şu'ûnât-ı dâ'ime ve belki mâ-i mu'în tekvînin 'aynıdır. Sahne-i 'âlemde kâ'inât oyuncu ve zamân anların seyr u temâşâ idicisidir*" ifadesi gibi. Bkz. Hoca Tahsin, *Tarîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat*, 35. Mehmet Ali Tevfik şerhinde bu ifadeyi Lord Kelvin'in (1824-1907) kozmolojik görüşleriyle teyit etmektedir.

⁶⁴Bkz. Hoca Tahsin, *Tarîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat*, 58.

için vicdanı her acıya her trajediye direnmiş, hiç zayıflık göstermeden yaşamın doğa kitabının birkaç satırını okuyabilmekten ibaret tek eğlencesini tam bir dinginlikle sürdürmüştür. Mehmet Ali Tevfik makalesini, tertemiz bir ruh ve vicdan idi dediği Hoca Tahsin'in, çalışmayla dolu lekesiz yaşamının ve erdemli vicdanının, vatani için çalışmak isteyen ülke gençleri ve düşünürleri önünde en güzel ibret levhası olduğu, ifadeleriyle bitirmektedir. Makalenin sonunda Teşrinisânî 1324 yani Aralık 1908 tarihi bulunmaktadır.⁶⁵

Burada son olarak, makalenin birinci bölümünde, Mehmet Ali Tevfik'in bir dipnotla, okuyucularından, Hoca Tahsin'in yaşamı ve eserleri hakkında bilgi verip, onun el yazısıyla yazılmış evrak göndereceklere *Resimli Kitâb* dergisinin altı aylık aboneliğini hediye edeceği şeklindeki çağrısı ve taahhüdünü tekrar hatırlatalım. Anlaşıldığı kadarıyla makalenin yayımlandığı üç sayı boyunca buna cevap veren tek kişi 1890'lı yılların başında İstanbul'da Hoca Tahsin'in dört kitabını yayımlayan ve makalenin yayımlandığı sırada henüz hayatta olan Nâdirî Fevzi olmuştur. Zira tefrikanın üçüncü bölümünde Hoca Tahsin'in el yazısıyla "*Bana bî-dîn dedi erbâb-ı maraz/İrtikâb eylediler kizbi hemân/Ben dahî anlara dîn-dâr didim/Yalanın karşılığı oldu yalan*" yani "Bana dinsiz dediler hasta ruhlu kişiler/Açıkça yalan söyleyip günah işlediler/Ben ise dedim onlara dindar/Böylece oldu yalanın karşılığı yalan" şeklindeki bir dörtlüğü yayımlanmıştır. Dörtlüğün altında, "*rahmetli Hoca Tahsin Efendi'nin el yazısının aslı, rahmetlinin bilgili öğrencisi Nâdirî Fevzî Efendi tarafından hediye edilmiştir*", açıklaması bulunmaktadır. Bu dörtlük Hoca Tahsin'in el yazısıyla yazılmış makaledeki tek belgedir. Buna göre, Mehmet Ali Tevfik'in çağrısı pek işe yaramamış görünüyor. Bu durum, Şemseddin Sami'nin onun eline geçen parayla sürekli kitaplar aldığı, özellikle hem okul hem mesken kılıp son dönemini geçirdiği Taşmektepteki odasının zeminden tavana kadar kitaplar, bilimsel araç gereçlerle dolu olduğu, bilimsel yazıları bir yana en azından İttihâd-ı İslâm görüşü doğrultusunda pek çok hutbe kaleme aldığı biçimindeki tanıklığı hatırlanırsa, Hoca Tahsin'den hiç mi metrûkât kalmadığı, kaldıysa kimlerde olduğu, dahası birilerinin sonradan bunları kendi eserleri veya görüşleri gibi sunup sunmadığı vb. gibi pek çok soruyu akla getirmektedir. Keza bu bağlamda, Necib Asım'ın, her nasılsa Hoca Tahsin'in eserlerini elde ettiği ve *Divân'ına* sahip olduğu yönündeki ifadeleri anımsanacak olursa, Nâdirî Fevzî'nin de Mehmet Ali Tevfik'in çağrısına karşılık vermekte oldukça cimri davrandığı düşünülebilir.

Değerlendirme ve Sonuç

Mehmet Ali Tevfik Yükselen'in bu makaleyi Mercan İdadisinden mezuniyetinden sonra İstanbul Hukuk Mektebine başladığı sırada birinci sınıftayken yani gerçekte on dokuz yirmi yaşlarında lise mezunu bir gençken yazdığı belirtilmişti. Keza yazarın makalenin yayımlandığı *Resimli Kitâb*'ın sonraki 9. ve 10. sayılarında astronomiye dair bu kez "Güneş ve Hâdisât-ı Arziye" başlıklı başka bir tefrikası daha bulunduğu işaret edilmişti. Bu sırada kesin olarak hukuk öğrenimine karar verdiği göz önüne alınırsa, ilk kalem ürünleri olduğu anlaşılan astronomiyle ilgili bu makaleleri Mehmet Ali Tevfik'in entelektüel bakımdan asıl yöneliminin değil de ilgi alanının genişliğinin göstergeleri sayabiliriz. Nitekim yaşamının sonraki döneminde daha çok bir aksiyon adamına dönüşmesine rağmen, biyografisindeki, bastıramadığı yedi kitabı bulunduğu gibi ifadeler, bu geniş teorik ilgisinin kanıtı olarak görülebilir. Bununla birlikte yine biyografisine bakıldığında, hiç de uygun olmayan sağlığının kendisini her iki bakımdan da ciddi sıkıntılara soktuğu ve bu talihsizliğinin, azaltıp, toplumsal ve kültürel tarihimize yapabileceği etkinin sınırlarını oldukça daralttığı düşünülebilir.

Mehmet Ali Tevfik'in Hoca Tahsin'in astronomi şiirini şerh ettiği makalesinde Kepler, Newton, W. Herschel, C. R. Richet, N. Lockyer, E. Picard, Arago, C. Flammarion, W. Parson, Leeuwenhoek, Ehrenberg gibi bir takım Batılı bilim adamlarından ve görüşlerinden söz edilmekle birlikte bunların özellikle astronomiyle ilgili hiç bir eserinden söz edilmemesi dikkat çekmektedir. Bir Batılı yazar tarafından kaleme alınıp makalede adı zikredilen tek eser, astronomiye ilişkin olmayıp, Fransız edebiyatçı José María de Heredia'nın *Ganâyim* (*The*

⁶⁵Mehmet Ali Tevfik, "Bir Bedî'a-i Şi'ir ve Hakikat", 555-567.

Trophies) adında şiir kitabı ve burada yer alan “Mercân Resifi” (Le Récif De Corail) adlı şiiridir. Bu durumun gerekçesi, belirtildiği üzere, Heredia'nın şiirinde yansıttığı jeolojik gerçekçiliğin benzerinin Hoca Tahsin'in astronomi şiirinde de görüldüğüdür.

Makalede benzer bir durumla Hoca Tahsin ve eserleri söz konusu olduğunda da karşılaşılmaktadır. Makalenin başındaki biyografik açıklamalar içeren kısımda Mehmet Ali Tevfik, Hoca Tahsin'in Nâdirî Fevzî tarafından yayımlanan dört eserinden söz etmektedir. Ancak astronomi şiir şerhinin yapıldığı sonraki bölümlerde, onun birçok görüşü, konuyla ilgili sözleri aynen alıntılanarak aktarılmasına rağmen, hiçbirinde bu ifadelerin Hoca Tahsin'in hangi eserinde yer aldığı belirtilmemektedir. Bununla beraber bu alıntıların neredeyse tümünün Hoca Tahsin'in *Târîh-i Tekvîn yâhûd Hilkat* adlı eserinden olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Mehmet Ali Tevfik'in Hoca Tahsin'in başka bir eserini, en azından Nâdirî Fevzî tarafından yayımlananları inceleyip incelemediği gibi bir soruyu akla getirir de bu seçeneğin çok yersiz olduğu söylenebilir. Zira söz konusu kitap Hoca Tahsin'in evren tasarımı topluca yansıtan en önemli eseridir. Makalenin konusunun, Hoca Tahsin'in modern bilimce oluşturulan evren tasarımı tasvir eden astronomi şiirinin şerhi olduğu göz önüne alınınca, Mehmet Ali Tevfik'in bu konuda isim vermeden de olsa, onun özellikle sadece söz konusu eserine atıf yapıp durmasının isabetli bir seçim olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Makalede kullanılan bilimsel özellikle astronomiye ilişkin terminolojiye değinmek gerekirse, gök cisimlerinin büyüklükleri, çapları, uzaklıkları vb. gibi tüm değerlerin kilometre ile ifade edildiği, fersah vb. gibi geleneksel ya da Hoca Tahsin'in bazı astronomi metinlerinde geçen fit, mil, liyu vs. gibi Batılı başka ölçü birimlerinin kullanılmadığı, böylece ortaya milyon, milyar, trilyon gibi büyük değerler çıktığı görülmektedir. Metinde sık sık karşılaşılan bu devasa sayıların, Hoca Tahsin'in şiirinde ve şarihinin şerhinde, özellikle vurgulamak istedikleri evrenin uçsuz bucaksız bir sonsuzluk alanı olduğu fikrinin okuyucunun zihninde canlanmasına oldukça yardımcı olduğu söylenebilir. Galaksimiz için metinde Mecerre ve Kehkeşân sözcükleri kullanılmakta bir yerde Türkçede Samanyolu'na “Samanuğrısı” dendiği belirtilmektedir. Güneş, Dünya, Ay, Mars, Jüpiter, Satürn, Merkür gezegenleri için Şems, Arz, Kamer, Mirrih, Müşteri, Zühal, Utarid ve Venüs için de Zühre geleneksel terimleri kullanılmaktadır. Hoca Tahsin'in şiirinde geçen Haver'den farklı olarak Şems yerine yer yer Güneş dendiği de görülmektedir. Keşifleri modern döneme rastladığı için adları geleneksel astronomide bulunmayan iki gezegen ise doğal olarak Uranüs ve Neptün şeklinde Batılı adlarıyla zikredilmektedirler. İkincisi için Güneş sisteminin son gezegeni ifadesi dikkat çekicidir.

Metinde takımyıldızlar ve ögeleri de bir iki istisna dışında Dücâce cümle-i kevkebiyesi, Kanturus Burcu, Kelb-i Ekber Burcu, Dübb-i Ekber, Şî'râ-yı Yemânî, Faris cümle-i kevkebiyesi, Sünbüle Burcu, Nesru't-Tâ'ir, Nesru'l-Vâkı, Cebbâr Burcu, Kelbu's-Sayyâd gibi çoğunlukla geleneksel adlarıyla zikredilmektedir. Bahsedilen istisnalar, Dübb-i Ekber yani Büyük Ayı takımyıldızında bulunan bir yıldız için kullanılan 1830 Grumberg ve Faris cümle-i kevkebiyesi yani Perseus takımyıldızının birinci yıldızı denilen Algol isimleridir. Metinde son dönem Batı astronomisinin bir terimi olan nebülöz sözcüğünün Osmanlıca nebuluz şeklinde imla edilerek kullanıldığı görülmektedir. Benzer durumla, hücrenin “prutuplazma”, “santeruzum”, “nukleul” gibi ögelerinden söz edilirken de karşılaşılmaktadır. Keza ismi geçen çok az sayıdaki kimyasal ögelerin bazıları için müvellidü'l-mâ, humûzât-ı 'âriye gibi geleneksel terimler kullanılırken, sülfato, sodyum, kalsiyum, magnezyum örneklerinde olduğu gibi kimileri için de Batı dillerindeki karşılıkları kullanılmaktadır. Bilimsel araçlardan teleskop, alet-i rasad; mikroskop, hürde-bîn, spektroskopi ise tayf-bîn terimleriyle zikredilmektedir. Metinde sözü geçen birkaç bilim dalının tümü, Batı lisanlarındaki karşılıklarıyla değil, 'ilm-i arz, 'ilm-i hey'et, 'ilmu'r-rûh, 'ilm-i nücûm, 'ilmu'l-hayât gibi Osmanlı Türkçesi veya Arapça imlalarıyla anılmaktadır. Bu belirlemeler Mehmet Ali Tevfik Yükselen'in makalesinde, mecbur kalmadığı sürece, terimlerin daima Osmanlı Türkçesindeki karşılıklarını kullanmaya özen gösterdiği izlenimini uyandırmaktadır. Kısa süre sonra İttihat ve Terakki ve Türkçülük hareketine katılıp, Selanik'te Ziya Gökalp, Ali Canip, Ömer Seyfettin gibi çok önemli isimlerin başında yer aldığı Yeni Lisan topluluğunun Türkçeci *Genç Kalemler* dergisinde görev yaptığı, keza

Türk Ocağının kuruluş aşamasındaki kâtibi ve dördüncü üyesi olduğu düşünülürse, bu izlenim, yazarın, söz konusu görüşler ve politik tavırlarının kendisinde erken yaşlardan itibaren şekillendiğinin bir işareti olarak görülebilir.

Mehmet Ali Tevfik'in 20. yüzyılın başında *Resimli Kitâb*'ta yayımladığı makalesinde, 16. yüzyıldan beri gitgide belirginleşip şekillenen modern bilimsel evren tasarımı, Hoca Tahsin'in şiiri dolayısıyla olsa da çeşitli örneklerle ayrıntılandırarak popülerleştirme girişimine gelince, yazarın bu çabasının oldukça isabetli ve başarılı olduğu söylenebilir. Zira bilindiği üzere Osmanlılar, ortaçağ İslam Dünyası üzerinden, eski Yunan bilimine dayanan bir dünya ve evren anlayışı miras almışlardı. Bu anlayışta, evrenin merkezi kabul edilen yeryüzü ve üzerinde olup bitenler yani Ay-altı evren, dört öge-dört nitelik ve Aristo'nun hareket kuramıyla açıklanıyordu. Gökyüzünde yani Ay-üstü evrende ise dairesel hareket ettikleri düşünülen gezegenlerin, sabit yıldızlarla sınırlanmış olduğu düşünülüyor ve her gökcisminin, şeffaf, gözle görülmez, hareketli küreler yani İslam dünyasında oldukça meşhur olmuş bir terimle felekler üzerine çakılı oldukları söyleniyordu. Ayrıca bir de üzerinde hiçbir gökcismi bulunmayıp, bütün küreleri dolayısıyla gökleri kuşatan ve onları hareket ettirdiği varsayılan en büyük küre, diğer değişlerle Felek-i Azam veya Atlas Feleği tasarlanmıştı. Böylece gökcisimlerinin hareketlerini açıklamak için tasarlanmış diğer onlarcası bir yana, maddi evrenin, Atlas Feleği ile Dünya, Ay ve bilinen beş gezegenin yanı sıra bunları sınırlayan sabit yıldızların üzerinde yer aldıkları iç içe geçmiş dokuz büyük küreden ibaret olduğu kurgulanmıştı. Dahası bir de hareketli dolayısıyla canlı oldukları kanaatiyle her bir feleğe yani göksel küreye bir ruh ve akıl iliştilerle dokuz ruh ve on akıldan söz edilmişti. Hoca Tahsin *Mecmû'a-i 'Ulûm*'daki makalelerinde "evhâm-ı 'atika" yani eski kuruntular dediği bu eski evren telakkisini "anâsır-ı erba'aa, seyyarât-ı seb'a, nüfus-ı tis'a, makûlât-ı 'aşere" yani dört unsur, yedi gezegen, dokuz ruh, on akıl diye özetlemiş ve zamanımızda bilgi son derece ilerlediği halde, medreselerde çocuklarımıza hala beş yüz yıl öncesinin bu kuruntularını öğreterek onların değerli ömürlerini berbat ediyoruz, demişti. Öte yandan bu eski evren anlayışının İslam dünyasındaki şekli burada sözü edilenlerden daha geniştir. Zira resmedildiği şekliyle maddi evrene özellikle sufilik üzerinden berzah âlemi, melekler âlemi, Casulka, Cabulka vb. gibi pek çok yerin bulunduğu misal âlemi, âlem-i emr, âlem-i ceberut gibi birçok ögeden oluşan bir uhrevi âlem eklenmiş ve bu iki âlemi mecz eden bir insan, yaşam ve evren anlayışı kurgulanmıştı. Dahası bu kozmoloji gelenekselleşerek Osmanlılarda neredeyse 19. yüzyıla kadar zihinlerdeki tek egemen görüş halini almıştı. Gelenekselleşmiş olmasından ötürü bu evren telakkisinin, bugün bile toplumsal zihnimizde önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Öte yandan modern bilimsel teoriler, bilhassa askeri alandaki yenileşme çabaları doğrultusunda, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı kültürüne girmeye başlamasına karşın bunlar, devletin yıkılışına yani 20 yüzyılın ilk çeyreğine dek hiçbir zaman tek başlarına eğitimin ve kültürün merkezinde yer alamadılar. Hoca Tahsin'in tarihsel önemi, yukarıdaki göndermeden de anlaşılacağı üzere, eski ve geleneksel bilgi anlayışlarına açıktan karşı çıkarak, astronomi, fizik, kimya başta olmak üzere modern doğa bilimleri hatta toplum bilimlerinin kuramlarını popülerleştirip bu kuramlara dayanan tamamen yeni bir evren, dünya, insan ve yaşam anlayışını topluma yerleştirmekti. Bu açıdan bakıldığında ölümünden otuz yıl sonra, modernleşme yani yenileşme sürecine Türkçeci Yeni Lisan hareketi üzerinden katılacak olan Mehmet Ali Tevfik'in makalesinde, onun astronomi şiiri dolayısıyla, modern evren tasarımı kitlelere tanıtmaya çalışması çok isabetli ve anlamlıdır. Ayrıca evrende Güneşimiz ve Dünyamız gibi sayısız gökcismi bulunduğu, gökcisimlerinin de Dünya'da rastlanan elementlerden ibaret olduğu, evrende kimi yeni doğmuş kimi olgun kimi ölmek üzere sayısız gökcismi içeren pek çok Samanyolu bulunduğu, evrenin sonsuz olduğu, sürekli değişip dönüştüğü, bu değişim ve dönüşümün fiziksel kimyasal yasalarca idare edildiği vb. gibi modern bilimin her noktasında homojen ve aynı doğa yasalarının geçerli olduğu evren tasarımına uygun temalarıyla, bu tanıtım çabasının, içerik olarak son derece başarılı olduğu söylenebilir.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Bilal Yurtoğlu (Prof. Dr.)
Author Details	¹ Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplumbilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü, Kastamonu, Türkiye 0000 0003 2534 6334

Kaynakça | Bibliography

- Akın, Âdem. & Demir, Remzi. "Hoca Tahsin Efendi ve Felsefe İle İlgili Bir Şiiri". *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 1(1) 2001: 72-79.
- Akgül, Mesut. "Hoca Tahsin Efendi'nin Hey'et İlmi Üzerine Bir Manzumesi". *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi TEBDİZ Özel Sayısı* 2(4) 2018: 110-120.
- Akün, Ömer Faruk. "Hoca Tahsin". *TDVİA* 18:198-206. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Asimov, Isaac. *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, çeviren Elif Topçugül. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Bedir, Betül Kavalcı. "Savaşta Propaganda: Harp Mecmuası Örneği". *Istranca Tarih Araştırmaları Dergisi* 1(1)2023: 83-99.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, hazırlayan Ahmet Kuyaş. İstanbul: YKY, 2002.
- Birinci, Ali. "Mehmet Ali Tevfik Yükselen". *Türk Yurdu* 243: 58-62. Ankara: Türk Ocakları, Kasım 2007.
- Danışan, Gaye. "The Paper Instruments in the History of Ottoman Astronomy". *Bulletin of the Scientific Instrument Society* (149) 2021: 34-43.
- De Heredia, Jose-Maria. *Sonnets From The Trophies*. Rendered into English by Edward Robeson Taylor. (San Francisco 1913).
- Dumont, Paul. "Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Partisi 1918-1921". *Birikim* (61)1980:38-55.
- Hoca Tahsin. "Aklâm-u'l-Akvâm". *Mecmû'a-i 'Ulûm*. 1: 45-76. İstanbul: 1 Zilhicce 1296.
- Hoca Tahsin. "Sa'îd Aga Merhûmun Tercüme-i Hâli ve Târîh-i Vefâtı". *Mecmû'a-i 'Ulûm* 3: 230-234. İstanbul: 1 Muharrem 1297.
- Hoca Tahsin. "Süd". *Mecmû'a-i 'Ulûm* 5:370-377. İstanbul: 1 Safer 1297.
- Hoca Tahsin. *Hey'et-i Âlem*. Müstakil Risale. İstanbul: Safer 1297.
- Hoca Tahsin. "Terakkî-i Ma'ârif Târîh ve Taksîm ve Semerât-ı 'Ulûm". *Mecmû'a-i 'Ulûm* 2: 133-152. İstanbul: 15 Zilhicce 1296; 5: 321-335. İstanbul: 1 Safer 1297; 6: 421-425. İstanbul: 15 Safer 1297.
- Hoca Tahsin. "Târîh-i Terakkî". *Mecmû'a-i 'Ulûm*. 5: 353-370. İstanbul: 1 Safer 1297.
- Hoca Tahsin. "Esrâr-ı Âb u Havâ". *Mecmû'a-i 'Ulûm*. 7: 436-464. İstanbul: 1 Rebiülevvel 1297.
- Hoca Tahsin. "Fudâlâ-yı be-Nâmdan Bir Marîzin Eser-i Hazînîdir". *Hazîne-i Evrâk*. 2: 24-27. İstanbul: 8 Mayıs 1297.
- Hoca Tahsin. "(Rûh) Hakkında Bir Marîzin-İkinci Cüz'de Münderic Terci'-i Bendini Ta'kîb İden Eser-i Hâmesidir". *Hazîne-i Evrâk*. 7: 102-105. İstanbul: 13 Haziran 1297; 9: 137-141. İstanbul: 27 Haziran 1297; 22: 340-343. İstanbul: 26 Eylül 1297.
- Hoca Tahsin. "Bu "Marîz" 'Ulemâ-yı Kirâmdan Hoca Tahsin Efendîdir. Vefât-ı 'Aliyelerinden Bir Gün Evvel Kendisiyle Vukû' Bulan Mükâle-memizi Şu Vechle Zabt Eyledik". *Hazîne-i Evrâk*. 22:343-347. İstanbul: 26 Eylül 1297.
- Hoca Tahsin. *Esrâr-ı Âb u Havâ*. İstanbul: 1309.
- Hoca Tahsin. *Psiholojiya yâhud 'İlm-i Rûh*. İstanbul: 1310.
- Hoca Tahsin. *Târîh-i Tekvin yâhud Hilkat*. İstanbul: 1310.
- Hoca Tahsin. *Esâs-ı 'İlm-i Hey'et*. İstanbul: 1311.
- Hoca Tahsin. *Hilkat yâhud Târîh-i Tekvin*. hazırlayan R. Demir, A. Utku, B. Yurtoğlu. Konya: Çizgi Kitabevi, 2011.
- Hülâsatu'l-Efkâr*, 4:4. İstanbul: 30 Rebiulâhîr 1290.
- İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul: M.E. B. Basımevi, 1970.
- Karaman, Hayreddin. "Efgânî, Cemaleddin", *TDVİA*. 10:456-466. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Mehmet Ali Tevfik. "Ümîd ve Temennî". *Resimli Kitâb*. 3: 250-261. İstanbul: Teşrinievvel 1324.

- Mehmet Ali Tevfik. "Bir Bed'i'a-i Şi'ir ve Hakikat". *Resimli Kitâb*, 4:361-371. İstanbul: Kânûn-ı evvel 1324; 5:461-467. İstanbul: Kânûn-ı sâni 1324.; 6:555-567. İstanbul: Mart 1325.
- Mehmet Ali Tevfik. "Bir Garîb Tezâd". *Resimli Kitâb*. 8:816-821. İstanbul: Mayıs 1325.
- Mehmet Ali Tevfik. "Güneş ve Hâdisât-ı Arziye". *Resimli Kitâb*. 9:887-893. İstanbul: Haziran 1325; 10:1018-1028. İstanbul: 10 Temmuz 1325.
- Mason, Stephen F.. *Bilimler Tarihi*, çev. Umur Daybelge, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2011.
- Ronan, Colin A.. *Bilim Tarihi*, çeviren E. İhsanoğlu-F. Günergun. Ankara: Tübitak, 2005.
- Serter, Yelda Tutar. "1943 Seçimleri ve Çanakkale Milletvekilliği Başvuruları". *Black Sea Journal of Public and Social Science* 4(2) (2021): 92-98.
- Şemseddîn Sâmi, "Hoca Tahsîn", *Hafta*, 5:72-73-6. İstanbul: 20 Şevval 1298.; 6:91-96. İstanbul: 27 Şevvâl 1298.
- Urhan, Vahit Cemil. "Selanik Hukuk Mektebi". *Balkan Tarihi Araştırmaları I*, hazırlayan Bülent Akyay içinde 349-391. Edirne: Trakya Üniversitesi, 2021.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 2005.
- [Yazıksız], Necib Âsım. "Hoca Tahsîn", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* 18(13) 1927: 57-63.
- Yerlikaya, İlhan. "Basîret". *TDVİA*, 5:103-105. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Yöntem, Ali Canip, "Mehmet Ali Tevfik Bey". *Prof. Ali Canip Yöntem'in Yeni Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri*, hazırlayan Ahmet Sevgi-Mustafa Özcan içinde 427-428. Konya: Tablet, 2005.
- Yurtoğlu, Bilal. "Fenn gazetesindeki bilimsel makaleler ve Salih Zeki'nin Darülfünun'daki Brinci Konferansı", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 17 (1), 2015: 42-88.
- Yurtoğlu, Bilal. "Osmanlıda Batı'dan Yapılan İlk Tarih Felsefesi Tecümesi: Târîh-i Terakkî". *5th Asia Pacific International Modern Sciences Congress, July 16-18/Sydney, Australia*, Full Texts Book, hazırlayan Ghil'ad Zuckerman içinde 426-439. Ankara: İksad, 2021.
- Yurtoğlu, Bilal. "Hoca Tahsîn'in Bir Alphabetum Universale Önerisi". *Nazım Hikmet Kültür ve Sanat Vakfı Tarık Akan Toplantıları III Bilgi ve Belge Yönetimi Alanında Dil ve Anlam Uluslararası Çevrimiçi Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde 41-74. İstanbul: Hiper yayın, 2021.